Piet Heinsbroek

Thidbalds sarcofaag

Opgravingen in de Grote Kerk in Vlaardingen en vergelijkbare vondsten in Zuid- Holland

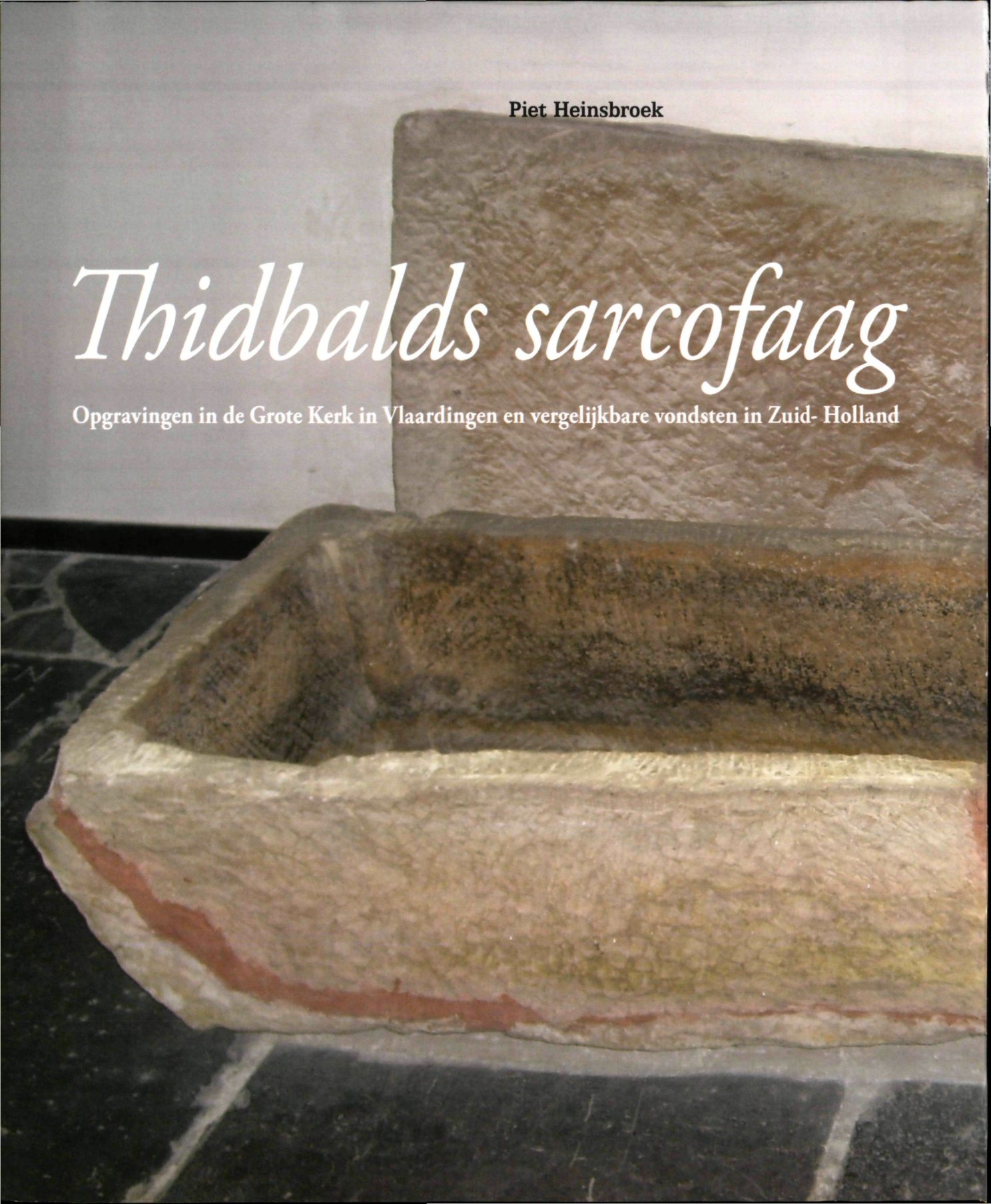

Inleiding

In de Grote Kerk op de Markt in Vlaardingen staat achterin de zuidbeuk, tegen de westgevel de stenen doodskist of sarcofaag van Thidbald (zie afbeelding 1). Deze staat daar sinds de opgraving in 1967 vastgemetseld op de zerkenvloer, met erachter verticaal tegen de muur het onversierde deksel dat op de kist werd aangetroffen. Samen vormen ze een getuigenis van een priesterlijke begraving uit de twaalfde eeuw, omdat er behalve het skelet bij de opgraving ook een miniatuur kelkje en patheentje (hostieschaaltje) (zie afbeelding 12) in zijn gevonden. Het skelet is destijds, na onderzoek, weer in de kerk begraven. Het kelkje en hostieschaaltje bevinden zich sindsdien in de verzameling van het Museum Vlaardingen.

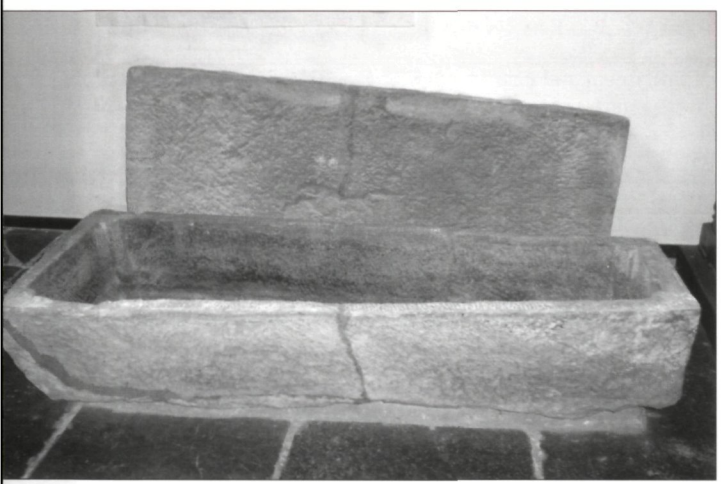

Afb. 1. De sarcofaag van Thidbald achter in de zuidbeuk van de Grote Kerk van Vlaardingen. Achter de kist staat tegen de muur het deksel met zijn onderkant naar de ruimte gericht.

Toch is deze in 1967 aangetroffen stenen doodskist niet de enige getuigenis uit de twaalfde eeuw (die hier ruim wordt opgevat) waarin het begraven in een sarcofaag voor elitepersonen plaatsvond. Er is eerder, in 1941, ook al een uit dezelfde steensoort vervaardigde maar in stukken gebroken versierde grafplaat gevonden (zie afbeelding 2). Mogelijk is er een samenhang tussen de begraving in de sarcofaagkist, afgesloten door het onversierde erop aangetroffen deksel en deze in stukken gevonden versierde grafplaat. En dan zijn er nog de tufstenen funderingsresten van de kerk uit de tijd van het gebruik van sarcofagen en grafplaten van steen. In het navolgende artikel zullen daarom de vondstomstandigheden van zowel de kist (met deksel en skelet etc.) en die van de in stukken gebroken grafplaat zo goed mogelijk nagegaan worden, samen met de resultaten van het onderzoek naar de tufstenen verschijningsvorm van de kerk uit de twaalfde eeuw.

Ook andere vondsten van stenen doodskisten, al of niet met

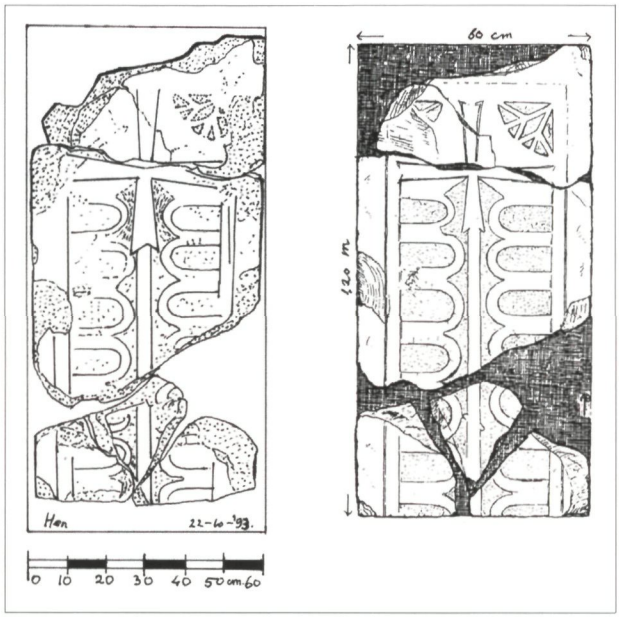

Afb. 2. De in stukken gevonden versierde grafplaat. Tekening links van de auteur, rechts van A. Bijl Mzn, gepubliceerd in de *Nieuwe Vlaardingse Courant* van 7 juli 1950.

bijbehorend deksel, en van losse stenen grafplaten uit Zuid-Holland, zullen bekeken worden. Hieruit zal blijken dat losse grafplaten soms in de vorm van een altaarsteen zijn hergebruikt. Vaak worden sarcofagen en/of grafplaten van zandsteen, zoals in Vlaardingen, gevonden in samenhang met tufstenen kerken. Tufsteen is namelijk afkomstig van streken in Duitsland waar ook (of waar in de nabijheid van) de grondstof voor de zandstenen sarcofagen en grafplaten, namelijk rode (bont)zandsteen, gevonden wordt. Het ligt voor de hand dat in de twaalfde eeuw, toen veel kerkjes in tufsteen werden gebouwd, met deze grondstof ook de rode (bont)zandsteen werd aangevoerd. Hier werden trouwens niet alleen de in dit artikel onderzochte grafmonumenten van vervaardigd, het werd ook als gewoon bouwelement gebruikt, bijvoorbeeld voor raamtraceringen of voor waterlijsten.

Het oorspronkelijke gebruik van sarcofagen en grafplaten van rode (bont)zandsteen bleef beperkt tot de twaalfde eeuw. Maar hergebruik van de eenmaal geplaatste kisten is op vele plaatsen vastgesteld. Daarvan bleef de Vlaardingse bijzetting van Thidbald gespaard, maar voor veel andere plaatsen moet met dit verschijnsel, dat eeuwenlang doorgegaan zal zijn, rekening gehouden worden.

Korte bouw- en restauratiegeschiedenis van de Grote Kerk op de Vlaardingse Markt

Als oudste bouwfase zijn bij de opgravingen in 1967 een koor

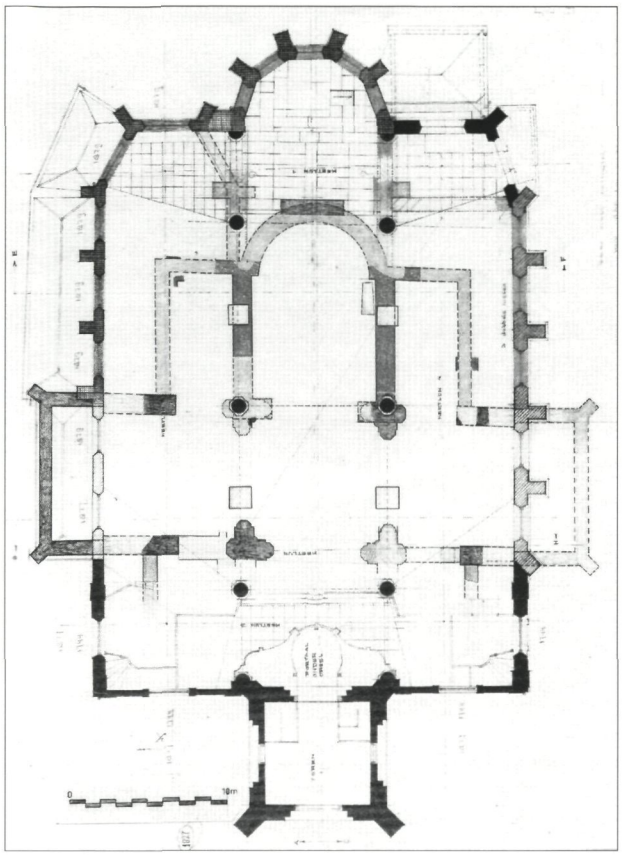

Afb. 3. Opgravingstekening van de Grote Kerk te Vlaardingen uit 1967. (Bron: Rijksdienst voor het Cultureel) Erfgoed. Beeldbank, BT-024940)

met ronde sluiting en twee rechtgesloten zijkapellen aangetroffen (zie afbeelding 3) met muren van tufsteen in gietwerktechniek die dateren uit het midden van de twaalfde eeuw. De oudste vloer ligt op 1,76 m + NAP (zie afbeelding 4). Van de nog oudere kerk die in of kort voor 726 door ene Heribald aan Willibrord is geschonken zijn geen resten aangetroffen. Dit is verklaarbaar omdat de twaalfde-eeuwse kerk op een ongeveer twee meter hoge opgeworpen kleiheuvel is gebouwd. Als de oudste kerkresten zich al op die plaats bevinden, liggen zij dieper dan de opgravingen van 1967 reikten.[1] De tweede fase van de in 1967 gevonden resten omvatten de bouw van twee symmetrisch gelegen dwarstransepten met muren van tufsteen, massief uitgevoerd. Waarschijnlijk heeft de bouw daarna geruime tijd stil gelegen, misschien in samenhang met grote overstromingen waarvan onder andere in 1164 sprake is.

Vervolgens (in het derde en vierde kwart van de veertiende eeuw) werden de fundamenten van de (hoeken van de) vieringstoren aangelegd uit blokken rode zandsteen. Voor deze bouwelementen werd dus dezelfde grondstof gebruikt (rode zandsteen) als voor de kist van Thidbald, die naast de fundamenten van de tufstenen gedeelten uit de twaalfde eeuw stond. Aan de oostkant zal de vieringsboog daarna gewijzigd zijn. Aan de westzijde werden de kolommen slechts tot de toenmalige kerkvloer opgetrokken om pas later, midden veertiende eeuw, in kleinere baksteen te worden voltooid. Naar het westen werd aansluitend op de transepten het veertiende-eeuwse driebeukige schip aangetroffen.

Na verlengingen aan de oostkant en misschien veranderingen aan de toren bleef het gebouw daarna zo tot 1574. Bij de grote stadsbrand in dat jaar ging het verloren en wachtte daarna als ruïne op herstel. Dit herstel kwam voor het middendeel, met in het westen de toren, aan het einde van de zestiende eeuw.

Het tufstenen zuidertransept werd in 1601 herbouwd tot een soort gevangenis en tegelijk ziekenboeg voor de roeiers van de zogenaamde Rode Galei[2], waar het acht jaar voor diende. Daarna werd het voor andere doeleinden gebruikt tot het in 1643 verdween, toen de zuidbeuk aan de kerk werd toegevoegd. Niet veel later, in 1665, werd de noordbeuk aan de kerk gebouwd, waarna van het vroegere (tufstenen) noordertransept alleen wat in het noorden buiten de noordbeuk uitstak als Waaggebouwtje tot in onze tijd bleef bestaan.

In 1743 werd besloten de, 1,37 m naar het noorden en 1,25 m naar het westen overhellende oude toren af te breken en een nieuwe toren meer naar het westen te bouwen. Behalve de toren werden ook de oude kolommen van de middenbeuk gesloopt en vervangen. Deze in hoofdzaak in de achttiende eeuw verkregen gedaante heeft de kerk nog steeds ook al waren er sindsdien nog regelmatig veranderingen en/of restauraties.

Zo vergrootte men in 1865 het aantal zitplaatsen met goed uitzicht op de preekstoel door een nieuw bankenplan te realiseren gecombineerd met het weghalen van vier pilaren, namelijk de twee pilarensets die in afbeelding 3 met een vierkantje zijn aangegeven. De sloop van deze pilaren kwam de stevigheid van het gebouw niet ten goede, zeker niet na het ophangen van zware verlichtingskronen op die plaatsen.

In 1941 werd de verwarmingskelder in het koor aangelegd. De verstoring hierdoor was veel uitgebreider en dieper dan die door de (eerdere) aanleg van de grafkelder van de Ambachtsheren van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht (zie afbeelding 5). Bij het ontgraven van het koor tijdens het aanleggen van de verwarmingskelder werd de (gebroken) versierde grafplaat gevonden die later van rode (bont)zandsteen bleek te zijn en in dit artikel nader beschouwd wordt.

In de jaren 1967-1970 vond een grotere restauratie plaats, die pas in nog latere jaren geheel kon worden afgerond, waarbij gezien de afname van het aantal kerkgangers het aantal zit-

plaatsen werd teruggebracht. De verwarming uit 1941 werd vervangen door een moderne vloerverwarming waarbij warm water door buizen in de vloer werd rondgepompt. Bij het openleggen van de vloer werd een archeologisch onderzoek naar voorgangers van de kerk mogelijk. Bij dit onderzoek in 1967 werden niet alleen de tufstenen resten van de twaalfde-eeuwse kerk gevonden maar ook de sarcofaag van Thidbald. *Van deze gebeurtenissen wordt hierna meer verteld. Ten slotte* volgt een vergelijking met soortgelijke vondsten uit andere plaatsen van de provincie Zuid Holland.

De geschiedenis van de ontdekking en berging van de Thidbalds kist

Het archeologische onderzoek in de Nederlands Hervormde Kerk te Vlaardingen vond plaats in de bouwvakvakantie van maandag 3 juli tot en met vrijdag 14 juli 1967. De restauratiewerkzaamheden aan de kerk waren al eerder, op maandag 5 juni, begonnen. De banken, galerij en houten vloerbedekkingen werden gesloopt, stukken muur afgebikt, de preekstoel verplaatst. Vloertegels, zerken en zerkfragmenten, liggend in de vloer of verspreid bloot gekomen, werden opgenomen. Zo

Afb. 4. Dwarsdoorsnede door de tufstenen fundering ter hoogte van de kist van Thidbald gemaakt bij de opgravingen van 1967.
(Tekening: Th. Van Straalen, Rijksdienst voor de Monumentenzorg, naar gegevens van het Architectenbureau Snijders en eigen opmetingen)

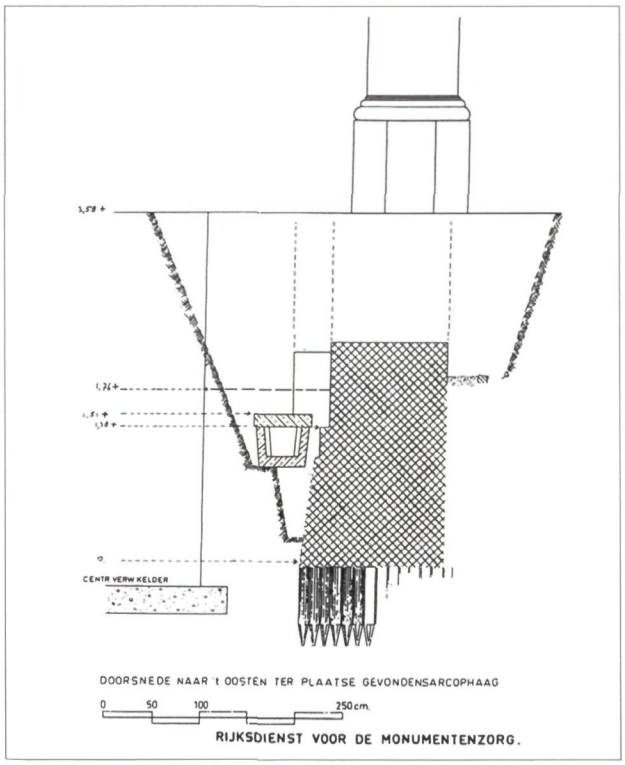

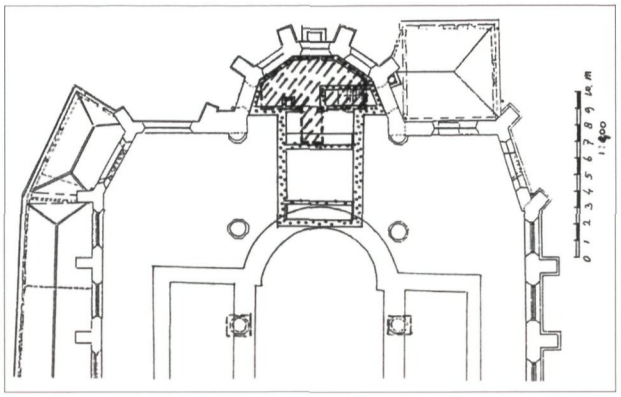

Afb. 5. Gearceerd, de grafkelder met de toegangstrap van de Ambachtsheren van Vlaardingen en Vlaardinger Ambacht en gestippeld de in 1941 gemaakte verwarmingskelder. Beide zorgden voor verstoring van de koorgrond. (Bron: Heinsbroek, 1998)

was de situatie bij het begin van de bouwvakvakantie 1967. De opgravingen moesten snel plaatsvinden, omdat direct na afloop van de vakantie de vloer op de nieuw aangebrachte verwarmingsbuizen gestort zou worden.

De opgraving stond onder leiding van de Rotterdamse stadsarcheoloog C. Hoek. Er was overleg met C.J. Bardet van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en H. Halbertsma van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek. Tijdens de eerste dagen (vanaf maandag 3 juli) werden door middel van niet al te lange en brede en op zijn hoogst ongeveer 2,5 m diepe sleuven de fundamenten gezocht van de voorganger van de huidige kerk (zie afbeelding 6). De sleufjes konden gegraven worden met behulp van een klein graafmachientje dat net door de hoofdingang in de huidige toren de kerk binnen kon worden gereden. Het verplaatste elke dag heel wat zand en grond dat aan het eind van de dag weer in de gemaakte sleuf werd teruggestort. Zo werd elke dag een stukje fundament blootgelegd, gedocumenteerd en weer bedekt en na een aantal dagen konden deze onderdelen tot één geheel samengevoegd worden. In afbeelding 3 is het resultaat na samenvoeging weergegeven, waarbij de donkere (gekleurde) stukken aangetroffen fundamentdelen voorstellen en de lichter (gekleurde) stukken gereconstrueerde soortgelijke delen.

Te oordelen naar in krantenberichten gepubliceerde gegevens en de volgorde van de foto's die van deze opgraving beschikbaar zijn[3], is er (ter hoogte van de te verwachten en ook gevonden fundamenten van de voorganger van de kerk) eerst aan de noordkant gewerkt en wel van oost naar west, daarna aan de zuidkant. Van de vondst van de sarcofaag van Thidbald wordt voor het eerst melding gemaakt in de *Nieuwe Vlaardingsche Courant* van vrijdag 7 juli 1967. Hij lag duidelijk behorend bij de tufstenen resten van een twaalfde-eeuwse voorganger

van de kerk in de binnenhoek van de in het zuidoosten bewaard gebleven overgang absis-zijkapel (zie de afbeeldingen 3 en 7). De sarcofaag was afgedekt met een onversierd deksel.

Het kon niet anders dan dat het de grafkist van een belangrijk persoon was geweest en in die dagen is er heel wat gespeculeerd over wie dat was. Bij de opening van de kist, op maandag 10 juli 1967, was een deskundige van het Anthropologisch Instituut van de Rijksuniversiteit van Utrecht aanwezig om de berging van het skelet deskundig te begeleiden. Op die maandag is het deksel van de tot dan toe gesloten kist in twee delen gelicht (zie de afbeeldingen 8 en 9). Een skelet werd aangetroffen (zie afbeelding 10) en in de uit de kist verzamelde grond en skeletdelen werd ook een restant van een kelkje en patheentje (= hostieschaaltje) gevonden (zie in afbeelding 12). Het skelet is onderzocht en later (als enige van de vele skeletten of delen daarvan die bij de restauratiewerkzaamheden uit de omgewoelde grond te voorschijn kwamen) weer terug geplaatst in de grond van de kerk. De volgende dag (dinsdag 11 juli) is de kist zelf gelicht. Die bleek ook in enkele stukken gebroken te zijn (zie afbeelding 11). De delen van de verder complete kist zijn na de kerkrestauratie met een roze voegcement aan elkaar gekit en, zoals hiervoor al vermeld, aan de westzijde van de zuidbeuk op de vloer vastgemetseld. Nu zijn de breuklijnen aan de zo gerestaureerde kist goed te zien omdat het kitmiddel veel rozer van kleur is dan de rest van de kist (zie afbeelding 1). Waarschijnlijk is de kleur van het voegcement uitgezocht toen de kiststukken nog vochtig waren. Natte rode (bont)zandsteen heeft een veel sterkere roze of rode kleur dan droge. De kistdelen die sinds hun opstelling ondertussen veel droger geworden zijn, hebben nu dan ook een veel minder roze kleur. Overigens hebben de opgravingen op woensdag 12 juli de fundamenten van het zuidertransept van de voorganger van de kerk opgeleverd. Maar nieuwe spectaculaire vondsten zijn toen verder niet gedaan.

Na de twee opgravingsweken in 1967 waren er veel vragen. Met spanning werd dan ook gewacht op het verslag van de opgravers. Opgravingsleider Hoek deed al verscheidene jaren oudheidkundig onderzoek in Rotterdam en aangrenzende gemeenten waarover hij ook publiceerde. In het *Rotterdams Jaarboekje* van 1968 kwam Hoek met een verslag van de opgravingen in Vlaardingen in 1967 in de Grote Kerk.[4] Overigens is in het *Rotterdams Jaarboekje* van 1970, naast het verslag van enkele oudheidkundige onderzoekingen op andere plaatsen in Vlaardingen in 1969, ook een soort eindverslag van het onderzoek aan de Grote Kerk van 1967 te vinden.[5] In Hoeks eerste artikel, dat van 1968, komen verschillende gegevens voor die in dit artikel zijn verwerkt. Maar ook bijvoorbeeld:[6]

> "De overblijfselen van de koorsluiting (van de aangetroffen tufstenen fundering) zijn ten dele in 1941 vernield bij de aanleg van een verwarmingskelder, maar de constructie ervan is toen vastgelegd door de heer A. Bijl Mzn. (...)
>
> "In 1156 kocht graaf Dirk VI van de abdij van Echternach o.a. de kerk van Vlaardingen c.a. en schonk

Afb. 6. Bij het begin van de opgravingen in de kerk van Vlaardingen in juli 1967, gezicht naar het noord oosten. Links van de pilaar, met gespreide armen, de opgravingsleider, C. Hoek uit Rotterdam. (Foto Gemeentearchief Rotterdam, DGG, ook in de Historisch Topografische Atlas Stadsarchief Vlaardingen, T 363 C 334)

Afb. 7. Bij de opgravingen in 1967 werd van de sarcofaag van Thidbald eerst de bovenkant van het op de kist liggende deksel zichtbaar. Gezicht naar het zuidoosten.
(Foto: Gemeentearchief Rotterdam, DGG 35896, ook in de Historisch Topografische Atlas Stadsarchief Vlaardingen, T 363 C 333)

Afb. 8. Bij de berging van de sarcofaag werd eerst het hoofdeindedeel van het deksel weggetakeld...
(Foto Gemeentearchief Rotterdam, DGG 35915, ook in de Historisch Topografische Atlas Stadsarchief Vlaardingen, T 363 C 313)

deze aan zijn kapelaan Thidbald, die als eerste getuige in de koopakte van 1156 wordt genoemd, vóór de grote edelen uit het gevolg van de graaf. In 1164 werd het gehele oude ontginningsgebied rond Vlaardingen door overstromingen verwoest en was graaf Floris III gedwongen de kerk te verkopen aan de abdij van Egmond in ruil voor de dijkaanleg door deze abdij te Babberspolder en Kethel; Thidbald was toen reeds overleden.(...)

Rond dit deksel (van de aan de zuidzijde, vlak voor de absis, aangetroffen rode zandstenen sarcofaag) lag een rand van blokken tufsteen. Het deksel vertoont aan de bovenzijde langs de rand specieresten waaruit blijkt dat er een constructie op gestaan heeft. De bovenkant van het deksel ligt iets lager dan het oude vloerpeil. De vraag doet zich voor of op dit graf een monument heeft gestaan en of enkele delen van rood zandstenen platen, benevens een in 1941 hier gevonden deel van een rijk versierd geel zandstenen, rechthoekig deksel, breed 60 cm, hiervan overblijfselen zijn.
Een andere vraag is van wie dit eenzame graf voor het hoofdaltaar is geweest dat daar ruim 800 jaar ongeroerd heeft gelegen. Het meest voor de hand liggende antwoord is dat dit het graf is van heer Thidbald, die in 1156 of 1157 de Vlaardingse kerk van graaf Dirk VI geschonken kreeg en vóór 1164 is overleden."

Als laatste vermeldde Hoek nog dat juist in de periode van de regering van graaf Dirk VI (1121–1157) meer belangrijke tufstenen gebouwen tot stand zijn gekomen, bijvoorbeeld de abdijkerk te Egmond en de Burcht te Leiden. Terwijl zijn (in 1176 overleden) echtgenote Sofia van Bentheim een aandeel had in de bouw van de kerk te Rijnsburg.

Bekijken we nu de maten en de vorm van zowel de sarcofaag die, als Hoek gelijk heeft, eens als graf van de priester Thidbald naast de tufstenen fundering van de twaalfde-eeuwse kerk van Vlaardingen is geplaatst als die van de in 1941 in stukken teruggevonden versierde grafplaat.

Vorm en maten van Thidbalds kist met bijbehorend deksel
Volgens de methode van H. Martin uit1957 worden de maten van de kist en het deksel (dat in Vlaardingen achter de kist staat, met zijn onderkant naar de kerkruimte gericht) gegeven door de hoekpunten met letters van het alfabet te benoemen en dan de afstanden ertussen in cm op te geven. Hierbij gaat men in gedachten aan het voeteneinde van de kist of deksel staan, benoemt bij de kist van de bovenrand de hoek links aan het voeteneinde A en de volgende hoeken met de klok mee B, C en D. Zo bij de onderkant de linkerhoek van het voeteneinde D enzovoort en bij het deksel P enzovoorts. Zie voor de belangrijkste hoeken bij de Vlaardingse kist en deksel afbeelding 12.

Afb. 9. ...daarna het voeteneindedeel. Door breuken in de kistwand is zand/modder in de kist gekomen.
(Foto Gemeentearchief Rotterdam, DGG 35918, ook in de Historisch Topografische Atlas Stadsarchief Vlaardingen, T 363 C 310)

Afb. 10. Het skelet van de begravene is zichtbaar geworden. Gezien naar het oosten.
(Foto Gemeentearchief Rotterdam, DGG 35908, ook in de Historisch Topografische Atlas Stadsarchief Vlaardingen, T 363 C 320)

Eigen metingen geven dan voor
AB – BC – CD –DA ↕ AE – BF – CG – DH
EF – FG – GH – HE

200 – 76 – 197 – 54 ↕ 41 – 39 – 41 – 37
190 – 69 – 191 – 50

Deze maten zijn gegeven alsof de beschadigde linkerbovenhoek van de kist (hoek B in afbeelding 12) gewoon compleet aanwezig geweest zou zijn.

Bij de binnenmaten wordt gedaan alsof de rondstaven in de binnenhoeken er niet geweest zouden zijn. (In de praktijk wordt net naast de rondstaaf gemeten).

183 – 61 – 182 – 41 ↕ 30 – 31 – 31 – 27
77 – 52 – 176 – 37

De wanddikte is overal 7 à 8 cm. Verder moet er rekening mee gehouden worden dat aan de wanden overal kleine oneffenheden voorkomen zodat een afstand op een iets andere plek gemeten wel eens een andere waarde kan hebben.

Uit de maten blijkt dat de kist trapeziumvormig is en ook niet overal symmetrisch. Ook de mate waarin de zijwanden bijna loodrecht of juist min of meer schuin naar omhoog gaan is bij de verschillende wanden verschillend en kan zelfs per plek van één wand verschillen. De kisten en deksels waren het product van handenarbeid en waren dus altijd wat onregelmatig en/of asymmetrisch. Er bestaan kisten waarbij ook op een dwarsdoorsnede de kist zeer sterk trapeziumvormig is. Maar dat is bij de kist van Vlaardingen niet het geval.

Van het onversierde deksel is de onderzijde, dat nu naar de kerkruimte toe gericht is en dus gezien wordt als men het deksel bekijkt, praktisch vlak of horizontaal. De bovenzijde van een deksel is normaal wat gewelfd en dat geldt ook voor dit Vlaardingse exemplaar. Die gewelfde zijde is echter naar de binnenkant van de westmuur gericht en dus vanuit de kerk kijkend niet te zien. Dat deze bovenzijde geen versiering draagt is afgeleid van de foto's waarop deze te zien is (zie afbeelding 7). Net als de kist is het deksel, van boven af gezien, trapeziumvormig, en naar alle zijden wat groter dan de kist: 206 à 207 – 78 – 204 – 62 cm. De dikte is aan de randen meestal 11 à 12 cm, soms iets meer (tot 14 cm aan toe), soms iets minder (bijvoorbeeld 10½ cm). Doordat hij iets gewelfd is, zal het deksel in het midden (naar schatting) van 16 tot 18 cm dik zijn.

De opstaande wanden van de kist zijn aan de buitenkant over-

Afb. 11. De in stukken op dinsdag 11 juli 1967 gelichte kist van Thidbald op een lorrie. In het midden het hoofdeinde.
(Foto J. Sluimer. Historisch Topografische Atlas Stadsarchief Vlaardingen, collectie Fotoalbums no 45)

al voorzien van ondiepe platte 'putjes' van een paar cm in doorsnede. Omdat dit lijkt op een schelpvormige afdruk kan deze afwerking 'geschulpt' genoemd worden. Een geschulpte buitenkant van de opstaande wanden is algemeen voorkomend bij de twaalfde-eeuwse rode (bont)zandstenen doodskisten, waar de kist van Thidbald toe behoort. De opstaande wanden van de kist zijn aan de binnenzijde van een andere afwerking of versiering voorzien die met een zogenaamde frijnbeitel werd aangebracht en daarom 'gefrijnd' wordt genoemd. Het zijn rijen ondiepe kleine putjes die te samen een bobbelig aanzien geven en vaak in 'vlakken' of 'velden' verdeeld over het gefrijnde oppervlak voorkomen. De gefrijnde 'velden' aan de binnenkant van de opstaande wanden zijn vaak licht boogvormig, die op het deksel in driehoekjes. Op de binnenkant van het hoofdeinde van de kist van Thidbald komen symmetrische gefrijnde vlakken voor die als grote V's lijken te verlopen (zie afbeelding 13). De bovenranden van de opstaande wanden, met korte dwarse kapsporen, zijn mooi vlak afgewerkt. Wellicht omdat zo het deksel er goed op vastgemetseld kon worden. De cementsporen hiervan zijn nog aan de onderkant van het deksel te zien.

De bodem heeft voornamelijk in de lengterichting verlopende krassen of groeven (zie afbeelding 13). Het is niet duidelijk of dit als een bepaalde manier van bewerken gezien moet worden of dat dit de resten zijn van het uithollen van de steen toen de kist uit een groter rotsblok is gehouwen.

Via berekeningen van het volume aan steen van de kist en van het deksel en aannemend dat het soortelijk gewicht van rode (bont)zandsteen 2,5 is, is het gewicht van de kist geschat op rond de 475 kg, dat van het deksel op rond de 550 kg.[7]

Tenslotte moet opgemerkt worden dat de kist van Thidbald geen opening bevat voor de afvoer van lijkvocht, een opening die vaak wel bij soortgelijke kisten wordt aangetroffen.

Het in de kist aangetroffen miniatuur hostieschaaltje en kelkje (zie afbeelding 12), tegenwoordig deel uitmakend van de collectie van het Museum Vlaardingen, zijn van een tinloodlegering. Het hostieschaaltje heeft een diameter van 5,6 cm, het kelkrestant heeft bovenaan een diameter van 3,7 cm en is nog 3,5 cm hoog, met een wanddikte van ca 2 mm. De bijgaven geven aan dat er in de kist een priester is begraven. Hoek zocht vervolgens naar een priester als begravene. De tijd dat dit soort begraafwijzen in zwang was, bracht hem tot de vondst van Thidbald.

Het in 1941 gevonden versierde grafplaatdeel

In 1941 werd een groot stuk van een versierde grafplaat gevonden in het koor van de Nederlands Hervormde Kerk te Vlaardingen. Dit gebeurde bij het uitgraven van de meer dan vier meter diepe put voor de aanleg van een nieuwe verwarmingskelder (zie de afbeeldingen 4 en 5). De grafplaat is in stukken aangetroffen die in een platte kist van 135 x 65 cm

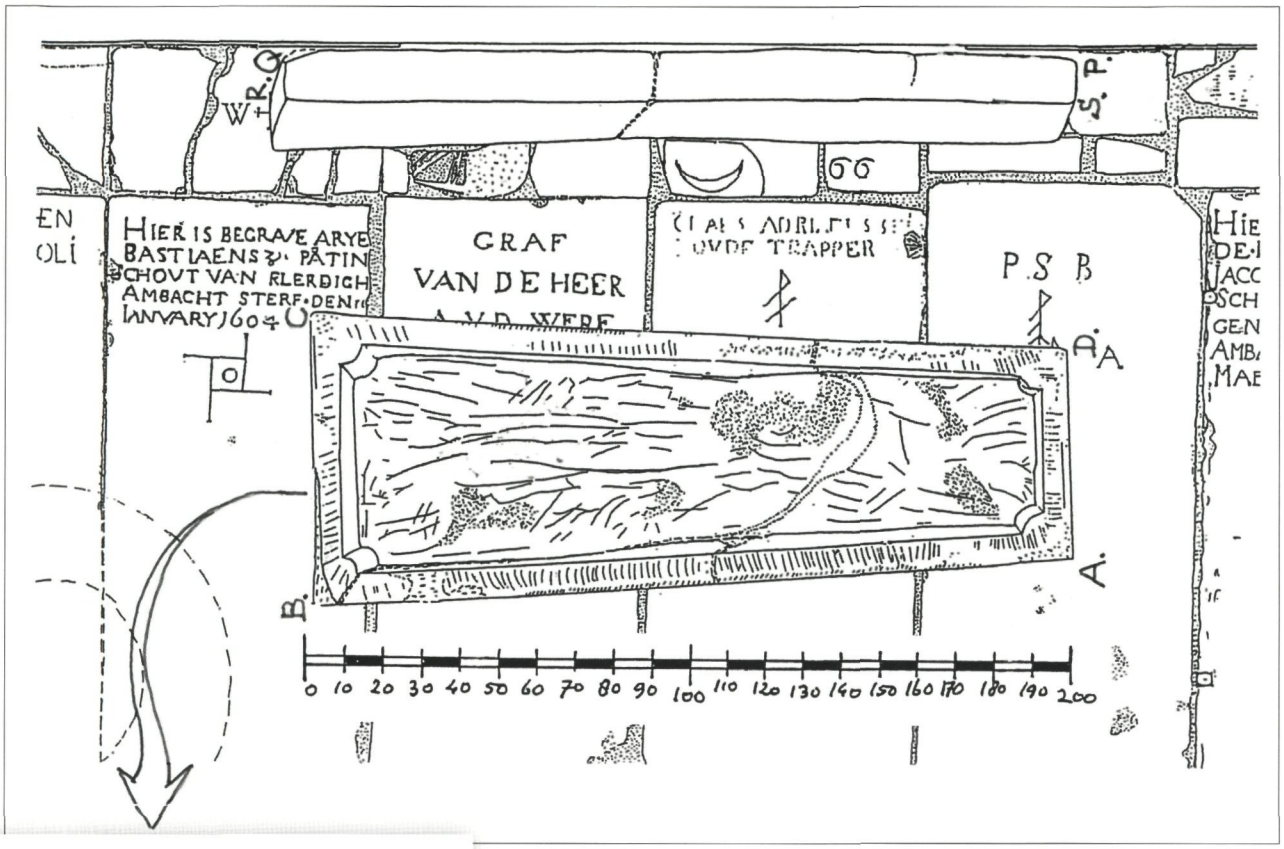

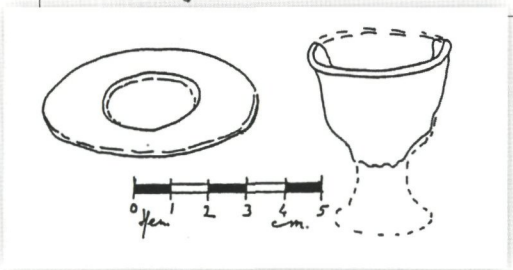

Afb. 12. De kist en het deksel van Thidbald aan de westkant van de zuidbeuk van de kerk, gezien van boven af. De hoekpunten benoemd zoals in de tekst besproken. In de bijtekening het miniatuur patheentje (hostieschaaltje) en kelkrestant dat in de kist van Thidbald is gevonden.

werden bewaard in de verzameling van de Oudheidkamer, in beheer bij het Stadsarchief (zie de afbeeldingen 2 en 14). De petrologe Maaike van Tooren, verbonden aan de Technische Universiteit Delft, determineerde deze grafplaat, net als de kist en het deksel van Thidbald, als rode (bont)-zandsteen.[8] De gelige kleur had eerst tot de mening geleid dat er van een (gelige) Bentheimer zandsteen sprake moest zijn, ook al omdat de stukken zonder kist waren aangetroffen. Van de in de groeven van Bentheim (ca 16 km ten oosten van Oldenzaal) gewonnen meestal gelige zandsteen werden weliswaar zeer zelden stenen sarcofaagkisten gemaakt maar losse grafplaten van deze zandsteensoort waren wel bekend.

De versierde grafplaat wordt niet permanent in de kerk tentoongesteld, alleen zo nu en dan bij speciale gelegenheden. Het is de vraag of de later gevonden kist van Thidbald met bijbehorend onversierd deksel en deze eerder gevonden versierde grafplaat bij elkaar horen. Boven was al te lezen dat Hoek veronderstelde dat de versierde grafplaat bovengronds mogelijk een onderdeel van een monument vormde voor de ondergrondse feitelijke begraving in de stenen kist met onversierd deksel.[9] J. ter Brugge schreef in 2005 dat hier sprake kan zijn van hergebruik, namelijk als een (omgekeerd geplaatste) altaarsteen, omdat vaker oude grafplaten uit de twaalfde eeuw later als altaarsteen worden gebruikt.[10] Bij de reformatie geraken deze katholieke voorwerpen nogal eens in de grond of komen in de vloer, als drempel bijvoorbeeld, terecht. Zo zou ook deze oude grafplaat in de (koor)grond van de kerk van Vlaardingen terechtgekomen zijn.

Van de vondst van de versierde grafplaat(delen) in 1941 zijn

geen rechtstreekse verslagen bekend. De plaat wordt echter genoemd bij de belangrijke aanwinsten van de Oudheidkamer in 1941, namelijk als nr 4 "Zerk in Romaansche stijl, gevonden diep in het koor van de Grote Kerk, bij het maken van de Centrale Verwarmingskelder". Het werd in de inventaris van de Oudheidkamer ingeschreven als nr 1118.[11]
Bij het uitdiepen van het koor werd overigens ook onderin, volgens Bijl op ongeveer vijf meter diepte, een klein deel van een rond lopend tufstenen fundament, gelijkend op een stuk muur, aangetroffen, dat bestond uit grote blokken tufsteen met er onder in rijen onderaan aangepunte paaltjes van ongeveer 80 cm lengte bij een doorsnede van ongeveer 10 cm.[12] A. Bijl interpreteerde deze muur als het restant van een burcht en zag de rijen paaltjes eronder als een eerdere bouwfase, hoewel deze interpretatie al bijna direct in twijfel werd getrokken.[13] Onder een kerk, gebouwd op gewijde grond, is de kans veel groter een fundament van een vroegere kerk aan te treffen dan van een burcht. Bijl handhaafde zijn idee echter.

In een ander artikel uit 1958, omschrijft Bijl duidelijker wat er moet worden verstaan onder 'diep' in het koor van de grote kerk.[14] "Een andere in 1941 gedane vondst in het koor van de Grote Kerk, iets minder diep, dan het burchtfragment gelegen, was het Romaanse sarcofaagdeksel van gele zandsteen ..." Naar deze woorden is de grafplaat dus iets boven de min of meer rondlopende tufstenen fundering in het koor gevonden. En daar volgens de tekening van Van Straalen van de ligging van de sarcofaag op dwarse doorsnede (zie afbeelding 4) deze fundering, wat tufsteen betreft, van ca 2,40 m + NAP tot iets meer dan 0 m NAP ligt, zal het 'sarcofaagdeksel' van iets hoger dan 0 m tot iets hoger dan ca 2,40 m + NAP gevonden kunnen zijn.

Jaren eerder, in de *Nieuwe Vlaardingsche Courant* van 7 juli 1950, verscheen de eerste tekening van deze grafplaat, ook van Bijls hand (zie de rechter tekening van afb. 2) met het volgende bijschrift:

> "Afbeelding van het Romaanse sarcofaagdeksel dat in 1940[15] in het koor van de Grote Kerk te dezer stede werd gevonden. De op primitieve en onregelmatige wijze aangebrachte versiering van deze steen is ten dele ingekrast en ten dele (de middenpartij en de bovenhoeken) reliëfwerk. Waar het versieringsmotief aan de benedenzijde is onderbroken, ligt het voor de hand, dat de steen, die 60 x 120 cm groot is, vroeger langer is geweest en om de een of andere reden werd ingekort. Het materiaal – gele zandsteen – is door de tand des tijds zeer broos geworden, waardoor deze unieke steen bij het opdelven en verschillende malen vervoeren helaas zéér heeft geleden, zoals uit de afbeelding duidelijk blijkt. De oudste typen van deze stenen – waartoe dit exemplaar stellig is te rekenen – dateren van vóór het jaar duizend! Zij zijn doorgaans van

Afb. 13. De binnenkant van het hoofdeinde van de kist van Thidbald. Frijnwerk bedekt het oppervlak van de opstaande wanden.

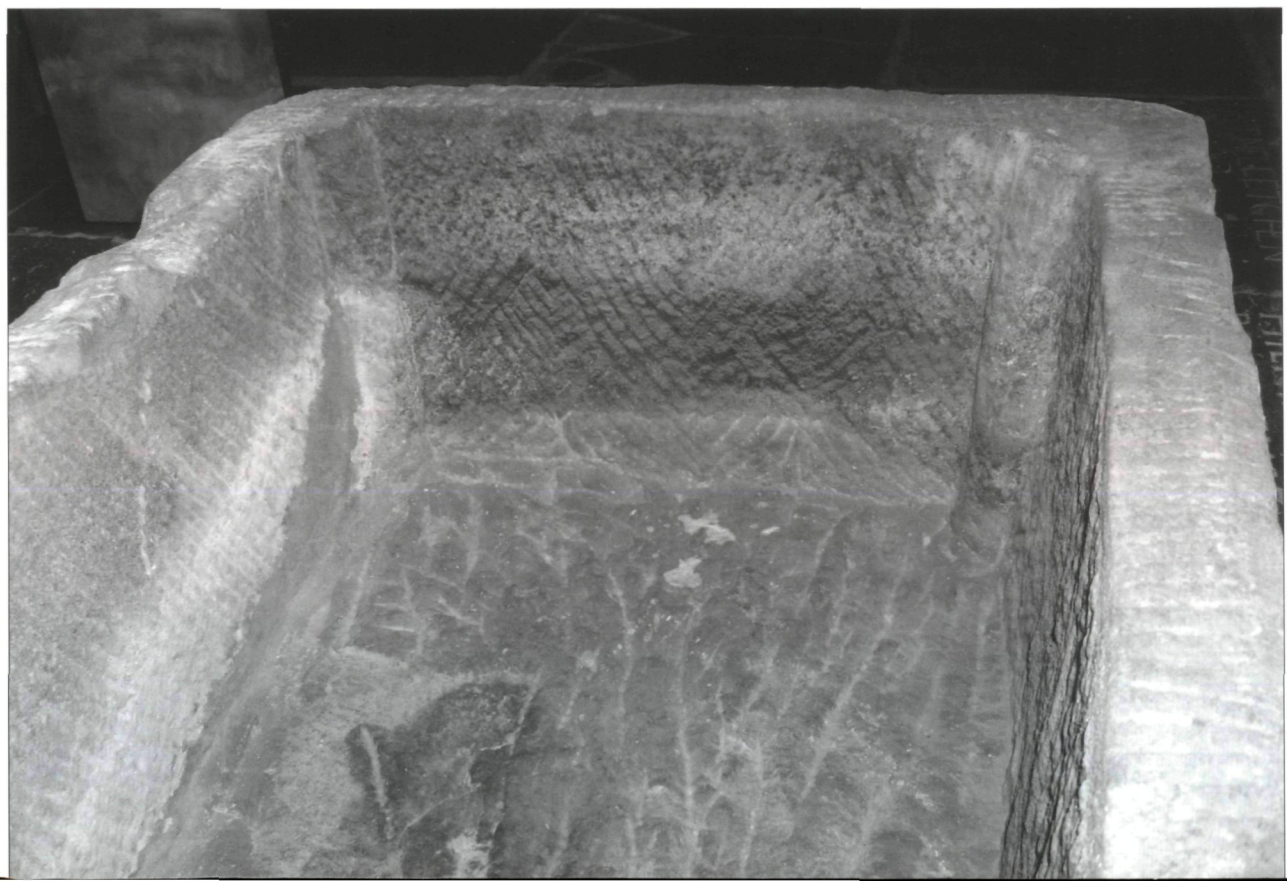

Afb. 14. De versiering op de versierde grafplaat is deels uitgevoerd in zwak reliëf en bestaat deels uit ingekraste lijnen.

> *rode* zandsteen en hebben – vooral later – de trapeziumvorm van een doodkist. Het Vlaardingse exemplaar is van de voor dit doel zeldzamer gebruikte *gele* zandsteen en is rechthoekig van vorm. A.B."

Het is inderdaad bijzonder dat een deel van de versiering is 'ingekrast' en een deel 'reliëfwerk' is (zie afbeelding 14). De dubbele rechte lijnen die het versierde middenveld van de grafplaat begrenzen zijn duidelijk ingekrast, net als de horizontale armen en de naar boven gerichte verticale arm van het kruis. Daarentegen is het oppervlak tussen de naar beneden wijzende arm van het kruis en de in het verlengde daarvan voorkomende kruisstaf en de boogjes een weinig verdiept, net als de ruimte onder de boogjes en het oppervlak tussen de vertakkingen van het hoekornament in de rechterbovenhoek. Op deze verdiepte plaatsen is een versierde grafplaat meestal gefrijnd. Deze bewerking is echter niet meer duidelijk.

De vraag is of de in Bijls weergave (zie afbeelding 2 de rechter tekening) aan het onderste deel van de staf onder het kruis duidelijk voorkomende twee zijwaartse 'knoppen' ook echt op de steenplaat voorkomen. Het lijken meer oneffenheden door erosie (zie afbeelding 14). Mogelijk dat Bijl ook hierdoor meer van een linker bovenhoekornament zag en tekende dan er echt aanwezig is.

Als de fragmenten zorgvuldig aaneengeschoven worden blijkt er een (lichte) trapeziumvorm te zijn. In afbeelding 4, links, zichtbaar omdat de meegetekende houten kistrand rechthoekig is. De grootste lengte van de aaneengeschoven stukken is 120 cm. De boven- (of hoofdeinde) breedte 60 cm, de onder- (of voeteneinde) breedte ca 56 cm. Overal komt een gelijkmatig brede onversierde rand voor, behalve onderaan waar de boogjesversiering klaarblijkelijk door liep. De grafplaat was oorspronkelijk langer, maar hoe veel is onbekend. De dikte is meestal 10 cm, soms iets minder (9 cm), soms iets meer (10½ cm).

Omdat van een stukje van deze grafplaat het soortelijk gewicht op 2,5 bepaald is zal, omdat het volume van de steen redelijk bepaald kon worden, het gewicht ongeveer 150 kg zijn.

Bijl zegt in het bijschrift bij zijn tekening dat deze steen van vóór het jaar 1000 zal stammen. De datering van dit soort grafplaten en van sarcofagen in het algemeen is echter een moeilijk punt. Veiliger is de twaalfde eeuw aan te houden. Die geldt namelijk voor het merendeel van de grafplaten en sarcofagen van rode (bont)zandsteen. En als deze versierde grafplaat inderdaad hoort bij Thidbalds kist, die naast de medio twaalfde-eeuwse kerkfundamenten is gevonden, dan zal deze versierde grafplaat ook uit deze periode stammen.

Vergelijkbare kisten en losse grafplaten, al of niet hergebruikt als latere grafsteen en/of als altaarsteen, uit de provincie Zuid-Holland

Zandstenen kisten en losse grafplaten blijken vooral in de twaalfde eeuw in gebruik te zijn geweest als begraafwijze voor hooggeplaatsten. Door de vorm en eventuele versieringswijze van andere uit de provincie Zuid-Holland bekende kisten en grafplaten na te gaan, wordt de wijze waarop zij gebruikelijk gevormd en versierd zijn duidelijker. Hieronder volgt dan ook een lijst van uit Zuid-Holland bekende kisten en/of grafplaten met, indien bekend, iets van de kerken waarin zij thuishoren.

Alphen aan den Rijn (ZH 1)

Bij opgravingen in 1999 in het centrum van Alphen aan den Rijn, juist ten noorden van de Adventskerk (de protestantse kerk in het oude stadshart op de plaats van de middeleeuwse katholieke kerk die toegewijd was aan de H. Bonifatius) werd een grafplaat van rode (bont)zandsteen gevonden die nu

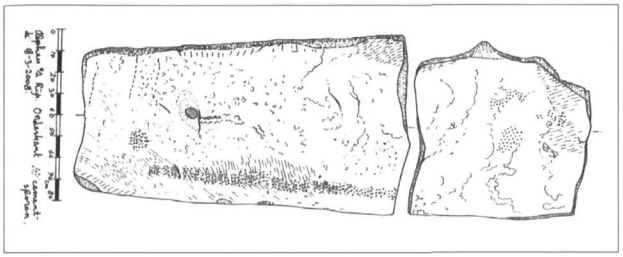

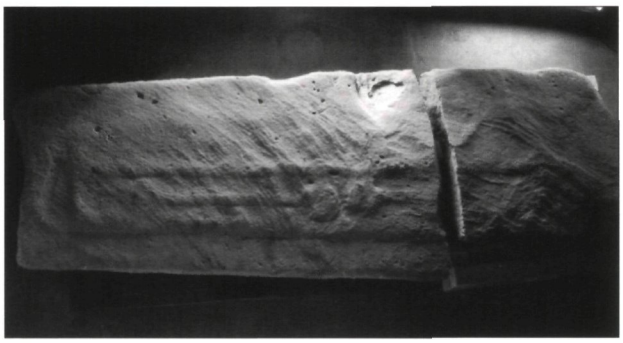

Afb. 15. Bovenkant van de in 1999 gevonden grafplaat in Alphen aan den Rijn (ZH-1).
(Foto F. Kleinhuis, Provinciaal Archeologische Depot Zuid-Holland, 18-3-2008)

wordt bewaard in het Provinciaal Depot voor Archeologische vondsten in Zuid-Holland in Alphen aan den Rijn (zie afbeelding 15).[16] Bij diezelfde opgravingen werd een stuk van het middeleeuwse grafveld rond de oude kerk opgegraven waarin zich minstens dertien steenkisten bevonden. Een steenkist is een graf opgebouwd uit losse stenen, bakstenen of blokken natuursteen. De stenen waaruit de gevonden graven bestonden, waren blokken tufsteen afkomstig van het vlakbij gelegen Romeinse Castellum 'Albaniana'. Vermoedelijk waren deze steenkisten, in elk geval een aantal ervan, afgedekt door stenen grafplaten waarvan het gevonden exemplaar er één zou zijn.
De in een groot en een klein deel gebroken grafplaat is in zijn geheel 2,35 m (150 en 85 cm) lang. Het hoofdeinde zou, als het kleinste grafplaatdeel rechts nog een brede rand zou bezitten, 95 cm breed zijn geweest (nu nog maar 60 cm). Bij de breuk zou deze 85 cm breed geweest zijn (nu nog maar 74 cm). De breedte van het grootste van de twee delen is bij de breuk 85 cm, onderaan 65 cm, gemeten alsof de hoekpunten daar niet beschadigd geweest zouden zijn. De dikte van de iets gewelfde plaat is van ca 12 cm bovenaan tot ca 8 cm onderaan. Het gewicht van het nog resterende plaatgedeelte is 433 kg (283 kg voor het grote deel, 150 kg voor het kleine). Als de rand rechts van de kleine plaat er nog geweest zou zijn was het gewicht naar schatting 455 kg geweest.
Op het bovenoppervlak is vaag het restant van een versiering te zien: een stafkruis in het midden met opzij daarvan een verticale staf die bovenaan eindigt in een soort knop. Aan de onderkant van de plaatdelen bevinden zich mortelresten (= oud cement) die aangeven dat deze steenplaat op een graf, zoals een steenkist, vastgemetseld gelegen kan hebben.

Barendrecht (= Carnisse) (ZH 2)
In de jaren 1373-1375 brak de dijk rond de Riederwaard door, waardoor het gebied werd overstroomd. Bij de opgravingen begin 2000 van een boerderijerf dat gedeeltelijk op de dijk lag zijn fragmentjes van rode (bont)zandsteen gevonden waarvan er enkele zeker afkomstig zijn van een sarcofaagkist. Het meest voor de hand ligt dat de zo getraceerde kist zich in de twaalfde eeuw in de kerk of op het kerkhof van de plaats Carnisse heeft bevonden, ook al is het onbekend waar deze kerk precies gestaan heeft. Er is namelijk nog nooit een archeologisch spoor van gevonden. Wel een schriftelijk: het oude Carnisse wordt al in 1100 genoemd.
De betreffende boerderij heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van de bebouwing van het oude Carnisse. Uit een analyse van het verder aangetroffen aardewerk bij deze opgraving hebben de opgravers geconcludeerd, dat de boerderij heeft bestaan van het laatste kwart van de dertiende tot en met het eerste kwart van de veertiende eeuw.[17] Deze datering past bij het idee dat de fragmenten rode (bont)zandsteen die op het erf als afval werden aangetroffen, eerder in de tijd op een andere plaats (wellicht het kerkhof van Carnisse) aanwezig zijn geweest.

Delft (ZH 3)
Zie voor de grafplaat die naar oude geschreven bronnen afkomstig is van de Oude Kerk of St Jan te Delft[18] bij **Schiedam** (ZH 17).

Dordrecht (ZH 4)
In de noordwesthoek van de torenvloer van de Grote Kerk van Dordrecht ligt een fragment van een versierde grafplaat ingemetseld (zie afbeelding 16). Bij opgravingen in grafkeldertjes in deze kerk in 1987 werd bekend dat er een tufstenen voorganger is geweest, waarvan tot dan toe geen sporen bekend waren.[19] H. Sarfaty schreef in 1996 dat die kerk gebouwd werd in de twaalfde (en in ieder geval begin dertiende) eeuw, met baksteen erin verwerkt. De vroege (mogelijk twaalfde-eeuwse) fase was een monumentaal gebouw (voor het Dordrecht van toen) en wat allure betreft te vergelijken met de grote tufstenen kerk uit de twaalfde-eeuw die door Hoek in 1967 in Vlaardingen werd opgegraven. Het versierde grafplaatfragment in de toren is zo te vergelijken met de kist van Thidbald.

Hellevoetsluis (ZH 5)
Bij opgravingen in 1998 van een dertiende-eeuwse begraafplaats te Hellevoetsluis aan de Bonseweg (in het nieuwbouwplan Ravense Hoek) worden onder andere 450 brokstukjes

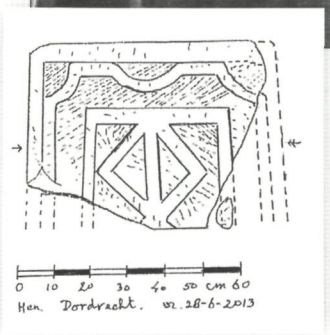

Afb. 16. Deel van het voeteneinde van een versierde grafplaat in Dordrecht (ZH-4). In de bijtekening is met onderbroken lijntjes aangegeven hoe het voeteneinde er uit gezien zal hebben.

zandsteen gevonden, waarvan een aantal goed herkenbaar is als brokstukjes van een rode (bont)zandstenen sarcofaagkist. De begraafplaats zal behoord hebben bij de uithof Oosthoek van de Vlaamse cisterciënzerabdij Ter Doest. Een centrale niet door begravingen ingenomen plek op de begraafplaats zal de plek zijn waar de kerk of kapel heeft gestaan.[20] De als sarcofaagkistdeeltjes herkende fragmentjes zullen oorspronkelijk niet bij verschillende kisten (met een deksel) behoord hebben, maar zijn waarschijnlijk resten van één in stukken geraakt exemplaar. Of deze kist oorspronkelijk op het dertiende-eeuwse kerkhof van de uithof voor een begraving heeft gediend of (al of niet reeds in grotere of kleinere stukken opgedeeld) van een andere plaats is aangevoerd en in de uithof Oosthoek is gefragmenteerd, blijft de vraag.

Jacobswoude (ZH 5a)
Het middeleeuwse dorp Jacobswoude lag ten oosten van het huidige Woubrugge midden in de polder Vierambachten toen die nog niet was uitgeveend. Omdat deze kist (met deksel) tegenwoordig naast de kerk van **Woubrugge** (ZH 25) staat wordt deze behandeld bij die plaats.

Krimpen aan den Lek (ZH 6)
Bij de nieuwe kerk staat een grafplaat van rode (bont)zandsteen, 209 cm lang en aan het hoofdeinde 81 en aan het voeteneinde 62 cm breed en over een groot gedeelte 12 cm dik. Deze werd in 1939 gevonden bij het graven van de fundamentsleuven voor het nieuwe kerkgebouw, dat gedeeltelijk op de plaats kwam te staan van een gotische voorganger uit ca. 1425.[21] Er werden toen ook resten van een eerdere kerk uit de Romaanse tijd (elfde tot dertiende eeuw) gezien. De grafplaat hoorde waarschijnlijk bij een begraving uit die laatste tijd. Op het bovenoppervlak is aan het voeteneinde van het middenveld het duidelijkst nog een ingekaderd St. Andrieskruis te zien, meer naar boven hetzelfde nog enigszins herkenbaar maar over de bovenste helft (= het hoofdeinde) is door slijtage geen versiering meer herkenbaar. Aan het voeteneinde is op het randveld ook nog wat frijnwerk aanwezig.

Leiden (ZH 7)
In Leiden komen twee 'complete' grafplaten voor van de door ons bestudeerde groep (zie afbeelding 17). Zij zijn beide in 1937 bij de afbraak van Vismarkt 9-10 gevonden en toen verhuisd naar het bezit van het Stedelijk Museum De Lakenhal in Leiden.[22]

De eerste grafplaat, van gelige zandsteen met een rode gloed, 210 cm lang, aan zijn hoofdeinde 87 cm, aan zijn voeteneinde 76 cm breed en van 12 tot 15 cm dik, is trapeziumvormig en aan zijn hoofdeinde voorzien van een meerregelige tekst die luidt (zie ook afbeelding 17 links) "Hier ley(t b)egraven Maryg(e) Claesdr d(?) dochter va(n) meester Claes Iacops zn va(n) Berckel is gestorve up den 17 October Anno 1592".
Rechts onderaan bevindt zich het getal 129 in minstens hetzelfde grote formaat als de letters van de graftekst. Dit getal was waarschijnlijk een grafnummer uit de kerk waar deze steen als bedekking van een graf heeft gediend. Waarschijnlijk is de grafplaat twaalfde-eeuws en werd hij aan het einde van de 16e eeuw hergebruikt. De grafplaat, inventarisnummer 4028 van Museum De Lakenhal, staat links van de publieksingang van dit Museum aan de Oude Singel tegen de binnenkant van de muur die vroeger het voorhof scheidde van de straat.

De tweede grafplaat, van rode (bont)zandsteen, met een grootste lengte van 212 cm, een hoofdeindebreedte van 94 cm en een voeteneindebreedte van 67 cm en een dikte van 15 cm volgens H.J. Jesse, is iets sterker trapeziumvormig en draagt in het midden, een stukje onder de helft, een handmerk dat gezien kan worden als een dubbele H (zie afbeelding 17 rechts).[23] Ligt op een binnenplaatsje van Stedelijk Museum De Lakenhal, inventarisnummer 11038. De trapeziumvorm wijst op een twaalfde-eeuwse ouderdom, het handmerk op hergebruik als grafsteen in later eeuwen.

Rode (bont)zandsteen komt in Leiden ook voor als traptreden over de onderste helft van de zogenaamde traptorens waarvan er twee deel uitmaken van de westgevel van de Pieterskerk.

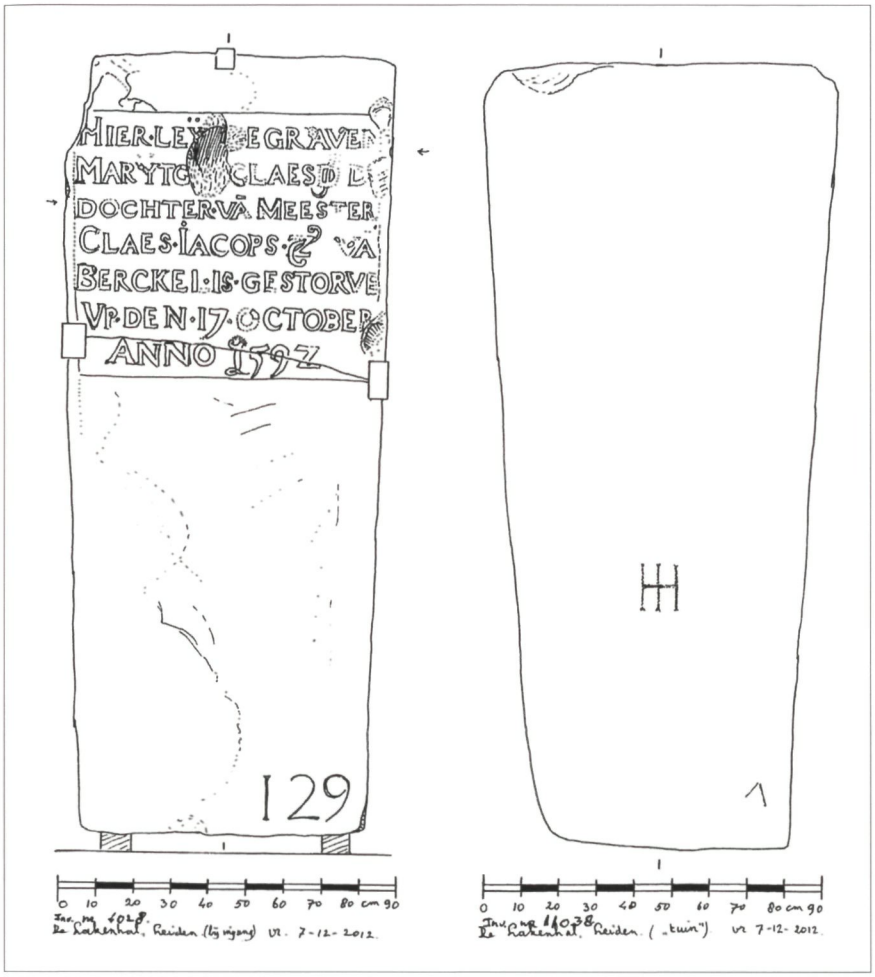

Afb. 17. De twee trapeziumvormige zandstenen complete grafplaten uit Leiden (ZH-7).
Links met een tekst over een begraving in 1592. Rechts met een handmerk.

De Pieterskerk, de oudste kerk van Leiden, werd als grafelijke kapel gesticht, samen met een grafelijk hof, rond 1050. Toen werd vanuit Rijnsburg een burggraaf naar de westpunt van het Waardeiland overgeplaatst.[24] De Pieterskerk werd de parochiekerk van de zich pas daarna snel ontwikkelende nederzetting en werd in 1121 als een tufstenen kerkje opnieuw ingewijd. Daarna heeft deze kerk veel veranderingen en restauraties ondergaan.
De treden van de traptorens zullen deels van stukken altaarsteen zijn gemaakt. Maar minstens één draagt een versiering die karakteristiek is voor uit de twaalfde-eeuw daterende versierde grafplaten. Het betreffende stukje is slechts ca 44 x 40 cm, maar bewijst dat er in deze kerk minstens één oude grafplaat als traptrede is hergebruikt. Het maakt het ook waarschijnlijk dat de hierboven besproken grafplaten uit Museum De Lakenhal ten slotte uit deze kerk afkomstig zijn.

Lisse (ZH 8)
Op het terrein van Kasteel De Keukenhof in Lisse is in 2007 bij een restauratie een sarcofaagkist van verder onduidelijke herkomst aangetroffen.[25] Tegenwoordig staat hij op het parkeerterrein van de bijbehorende Hofboerderij (zie afbeelding 18). Lang 230 cm, hoofdeinde 83 cm, voeteneinde ca 65 cm breed. Wanden bovenaan 8 – 10 cm dik. Midden onderaan in het voeteneinde bevindt zich een afvoergat voor lijkvocht. De binnenwanden links duidelijk en de andere wanden afgesleten gespitst. Er zijn geen rondstaven.

Maasland (ZH 9)
Aan de westkant van de noordbeuk ligt in de vloer van de Nederlands Hervormde Kerk van Maasland een rose geribbelde zandstenen plaat, licht trapeziumvormig, die 127 cm lang en 73, respectievelijk 63 cm breed is.[26] De herkomst is onbekend, maar desondanks wordt de steenplaat vanwege de materiaalsoort en de vorm in dit overzicht toch opgenomen als een restant van een uit de twaalfde-eeuw daterende grafplaat.

Monster (kist van **Polanen**) (ZH 10)
Iets ten noordoosten van Monster lag vroeger het kasteel van Polanen. Op de nabij gelegen boerderij van Olsthoorn aan de Maweg daar vlakbij is in de Tweede Wereldoorlog een rode (bont)zandstenen kist aangetroffen als veevoederbak. Deze is via omzwervingen in het Westlands Museum voor Streek- en Tuinbouwhistorie te Honselersdijk terechtgekomen.[27] Het is een rechtwandige kist (te vergelijken met de kist uit Lisse, zie afbeelding 18) met gefrijnde binnenkant en geschulpte buitenkant en zonder rondstaven. Lang 218 cm, het hoofdeinde 71 cm breed, het voeteneinde 61 cm, overal ca 30 cm diep. Hij wordt al in een tractaat over het Westland uit 1844 vermeld als aanwezig op genoemde boerderij.[28] Het is onduidelijk op welke plaats deze kist oorspronkelijk voor een begraving heeft gediend hoewel de kerk van Monster wat dit betreft een serieuze kandidaat is.[29]

Afb. 18. Sarcofaagkist gevonden op het terrein van het Kasteel De Keukenhof te Lisse (ZH-8).

Noordwijk-Binnen (ZH 11)
In de St. Jeroenskerk te Noordwijk-Binnen staat in het inwendige, in de noordwesthoek van het schip, een met cement gerestaureerde sterk trogvormige stenen doodskist van rode (bont)zandsteen (zie afbeelding 19). Hij moet opgegraven zijn naast de toren, zonder deksel.[30] Lang 199 cm, het hoofdeinde 84 cm en het voeteneinde 75 cm breed. De toren en het oudste gedeelte van de kerk zijn in de twaalfde eeuw gebouwd, maar al veel eerder moet er een kapel ter ere van de in 856 door de Noormannen onthoofde St. Jeroen gestaan hebben. Tot de Reformatie is deze kerk een bedevaartplaats ter ere van St. Jeroen geweest.

Afb. 19. De sarcofaagkist in de St Jeroenskerk te Noordwijk-Binnen. Tekening naar foto van A.H. Hensbergen in Hartog, 2002.

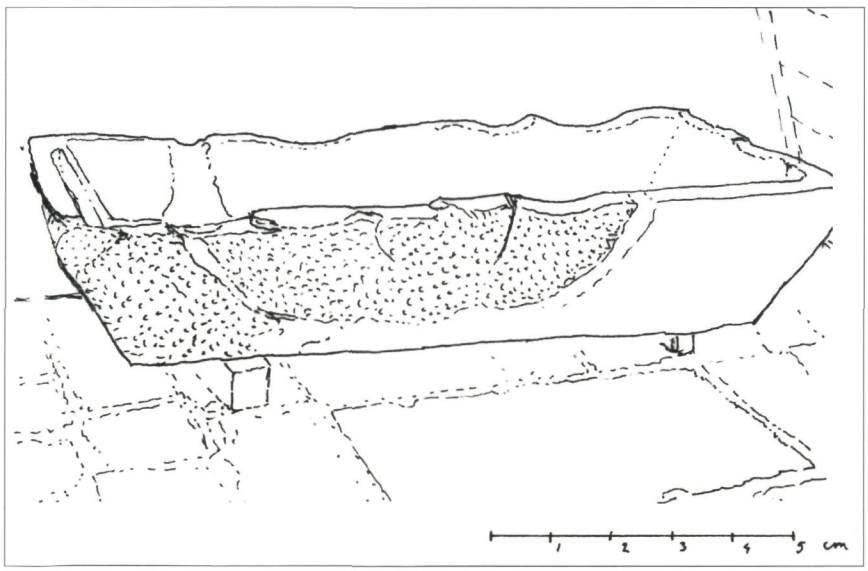

Oegstgeest (ZH 12)
In Kist, 1842, en Craandijk en Schipperus, 1882, wordt gesproken van een gebroken doodkist van 'rode zandsteen' die is gevonden bij de afbraak van de toren van de kerk van Oegstgeest en die in deze kerk op het koor wordt bewaard. Die toren (van tufsteen) werd in ca 1830 afgebroken, dus rond die tijd zal de kist gevonden zijn. Rond 1995 wordt vermeld dat de sarcofaag uit het koor is verdwenen.
Volgens een legende is het Groene- of Willibrordkerkje te Oegstgeest nog door Willibrord zelf (rond 740) gesticht en behoort het aldus, met enkele andere, zoals die van Vlaardingen, tot de oudste van Holland en tot de zogenaamde 'moederkerken'.[31] In de elfde eeuw is het kerkje van tufsteen opgetrokken zodat het behoort tot de vele kerken die in de twaalfde eeuw uit tufsteen bestaand of toen opgebouwd, een uit dezelfde tijd daterende kist bezitten of hebben bezeten. Afbeeldingen (en nadere gegevens) van deze kist zijn niet bekend.

Ouderkerk aan den IJssel (ZH 13)
Hoek schrijft dat er bij de restauratie in 1968 in de kerk van Ouderkerk aan den IJssel een altaarsteen van rode (bont) zandsteen is gevonden en dat buiten een fragment van dezelfde steensoort wordt bewaard dat een deel van een altaarsteen zal zijn, maar mogelijk een deel van een sarcofaag(deksel) of grafplaat.[32] De altaarsteen, 169 cm lang, bovenaan 66 cm breed en onderaan 64 cm, ligt in de koorvloer ingemetseld. Er is maar één wijdingskruisje op te vinden dat bovendien mogelijk slechts uit enkele toevallig elkaar daar kruisende korte krassen bestaat. Een inscriptie met het jaartal 1793 maakt duidelijk dat deze steenplaat eind achttiende eeuw in elk geval als een grafplaat is gebruikt.
Het tweede stuk, het 'fragment van dezelfde steensoort' dat Hoek beschrijft, 93 cm lang, bovenaan 79 cm en onderaan 75 cm breed, en iets gewelfd, staat tegenwoordig binnen in de kerk, tegen de muur van het koor. Zijn iets trapeziumvormige en gewelfde vorm maken dat hij inderdaad tot een uit de twaalfde eeuw daterende grafplaat zal behoren. Temeer daar bij de aanleg van het praalgraf voor het geslacht Nassau–Lalecq tussen 1753 en 1757 stenen doodkisten tevoorschijn zijn gekomen die tot 1793 in de toenmalige consistoriekamer zijn bewaard maar daarna zoek geraakt.[33]

De tufstenen voorganger van de kerk, waarvan in de huidige kerk nog enkele sporen te vinden zijn, dateert uit de twaalfde eeuw. In akten wordt echter al veel eerder van een kerk alhier gesproken.

Poortugaal (ZH 14)
In de Nederlands Hervormde Kerk van Poortugaal is in 1971, bij archeologisch onderzoek, een trapeziumvormige grafplaat van rode (bont)zandsteen gevonden met een zeer afgesleten middenveld en een randveld waarop hier en daar nog de frijnversiering te zien is.[34] Door het voorkomen van vijf wijdingskruisjes blijkt hij hergebruikt te zijn als altaarsteen. De steen die nu in de vloer van de kerk aan de voet van de kansel ingemetseld ligt (zie afbeelding 20) is 168 cm lang, aan het hoofdeinde 82 cm en aan het voeteneinde 61 cm breed.
De kerk is waarschijnlijk eind twaalfde eeuw gebouwd bij een huis waar de Heer van Putten het bestuur uitoefende. Als begin dertiende eeuw het bestuursgebouw in steen wordt opgetrokken, wordt ook de houten kerk in (bak)steen opgetrokken. Hoek beschouwt het rode zandstenen deksel van een sarcofaag, die blijkens de ingehakte kruisjes later als altaarsteen is hergebruikt, als 'het enige tastbare overblijfsel van de oude kerk'.[35] De vraag is of dit klopt. Mogelijk is na het stichten van de kerk een altaarmensa van natuursteen gezocht en kwam men op een steenmarkt of in een andere kerk dit exemplaar tegen en is dat toen aangeschaft.

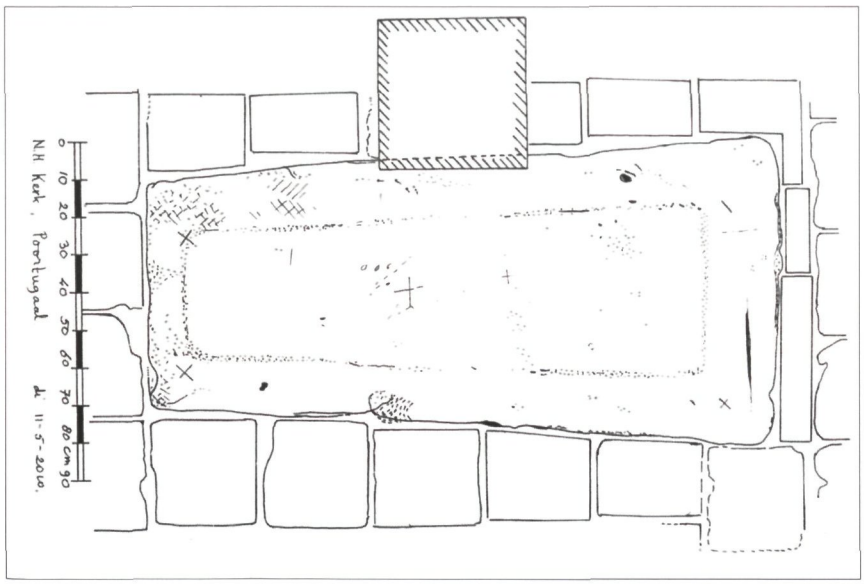

Rijswijk (ZH 15)
Bij de restauratie van de Nederlands Hervormde kerk in Rijswijk in 1983 zijn in de grond onder de toren een tweetal fragmenten van rode (bont) zandsteen gevonden waarvan er één door de erop voorkomende versiering zich laat herkennen als het voeteneinde van een halve versierde oude grafplaat. Resterende lengte 102 cm, breedte bovenaan 68, onderaan 62 cm, 7 cm dik. De ander, ongeveer even groot, heeft geen versiering uit de (ruim te nemen) twaalfde eeuw maar draagt ingekerfde lijnen die onder andere het jaartal 1695 vormen. De ingekraste lijnen zullen bij een hergebruik als grafplaat in 1695 horen.[36] Beide platen bevinden zich tegenwoordig in een nis in het westelijke gedeelte van de kerk.

Afb. 20. De in de vloer ingemetselde als altaarsteen hergebruikte grafplaat in Poortugaal (ZH-14) heeft vijf wijdingskruisjes (zie de tekening), maar laat ook nog een middenveld en frijnwerk langs zijn randen herkennen.

De kerk van Rijswijk heeft waarschijnlijk een tufstenen fase gekend in de twaalfde eeuw.[37]

In Sion, een buurtschap vlak bij Den Hoorn in de gemeente Rijswijk, is bij de opgravingen van een klooster aldaar een bodem van een sterk trogvormige sarcofaagkist te voorschijn gekomen. Zie voor deze kist onder **Sion** (ZH 18).

Rotterdam (ZH 16)
In Rotterdam, Mathenesserlaan 215, werd, volgens Martin[38], in een tuin de volgende rode (bont)zandstenen kist aangetroffen:
"Kist. (Type) II (dat wil zeggen met zuivere of praktisch rechte opstaande wanden maar zonder rondstaven in de binnenhoeken). Rood. Bontzandsteen.

$$\frac{187 - 45 - 185 - 33}{170 - 38 - 173 - 30} \quad ; \; 30 - 70 - 62 - 28$$

De hoek aan het hoofdeinde en één aan het voeteneind ontbreken. Zéér zwak trogvormig. Uitwendig ruw, inwendig vrij glad bewerkt met enkele schuine beitelsporen, onregelmatig over het oppervlak verdeeld. Afkomstig van boerderij "Oosterwijk" naast het voormalig kasteel van Foreest onder Beverwijk (in de Wijkerbroekpolder)."
Martin geeft ook nog de uitkomst van een geologisch gesteenteonderzoek aan deze kist en veronderstelt verder dat hij wel afkomstig zal zijn van een oud kerkhof in de buurt van boerderij 'Oosterwijk". De herkomst, noch recente gegevens, zijn verder van deze kist bekend.

Schiedam (ZH 17) (Zie ook **Delft**).
In de zuidbeuk van de Grote of St Janskerk te Schiedam zijn bij archeologisch onderzoek in 1947, uitgevoerd tijdens de grote restauratie van 1945 tot 1948, het graf van Liduina en de daaromheen liggende fundamenten van een kapel gevonden. Deze plaatsen zijn nu in de vloer van de huidige zuidbeuk met gele steentjes aangegeven.[39] Bij het archeologische onderzoek werd ook een grafplaat van rode zandsteen gevonden die nu in de noordmuur van het noordoostelijke gedeelte van de huidige kerk is ingemetseld (zie afbeelding 21). Deze rode zerk, is uit archiefonderzoek gebleken, is door Liduina nog tijdens haar leven besteld om het graf van haar eerder gestorven moeder en nichtje Petronilla te dekken. Toen Liduina in 1433 zelf stierf, is zij in hetzelfde graf ter aarde besteld (echter apart op dwarsbalkjes) zodat deze zerk de eerste is die (ook) Liduina's graf bedekte. Hij is 142 cm lang, het hoofdeinde 77 cm en het voeteneinde 74 cm breed. Op het middenveld is een fraaie zogenaamde 'geometrische' versiering aanwezig, rechts, net als de rand, nogal afgesleten. (Als de rand rechts gaaf geweest zou zijn zou de grafplaat bovenaan ca. 80 cm breed geweest zijn). Helemaal bovenaan de middenstaf van deze versiering bevindt zich ingekrast een klein kruisje dat niet tot de oorspronkelijke versiering behoort, maar later zal zijn aangebracht. Deze grafplaat is dus een hergebruikte, maar oorspronkelijk uit de (ruim te nemen) twaalfde eeuw daterende trapeziumvormige grafplaat van rode (bont)zandsteen. Overigens is deze grafplaat, niet lang na 1433 (mogelijk in de tijd van het bouwen van de zuidbeuk rond 1480, waarbij Liduina's graf dat eerst dicht bij de kerk op het kerkhof lag, binnen het kerkgebouw werd opgenomen), vervangen. Er kwam op Liduina's graf een grotere steenplaat van een zwarte steensoort, fraai bewerkt met onder andere de beeltenis van een vrouw in een doodskleed en met een duidelijk randschrift over Liduina: "Int jaer ons heren CIↃ CCCC ende XXXIII opten XIIII dach in april doe staerf Liedewy de macht tot Sciidam". Deze tweede grafplaat van Liduina is pas bij de reformatie (rond 1572) verwijderd, niet kapotgeslagen maar na allerlei omzwervingen ten slotte in 1988 terecht gekomen naast de Liduinakapel achter in de katholieke St. Liduinabasiliek aan de Singel.

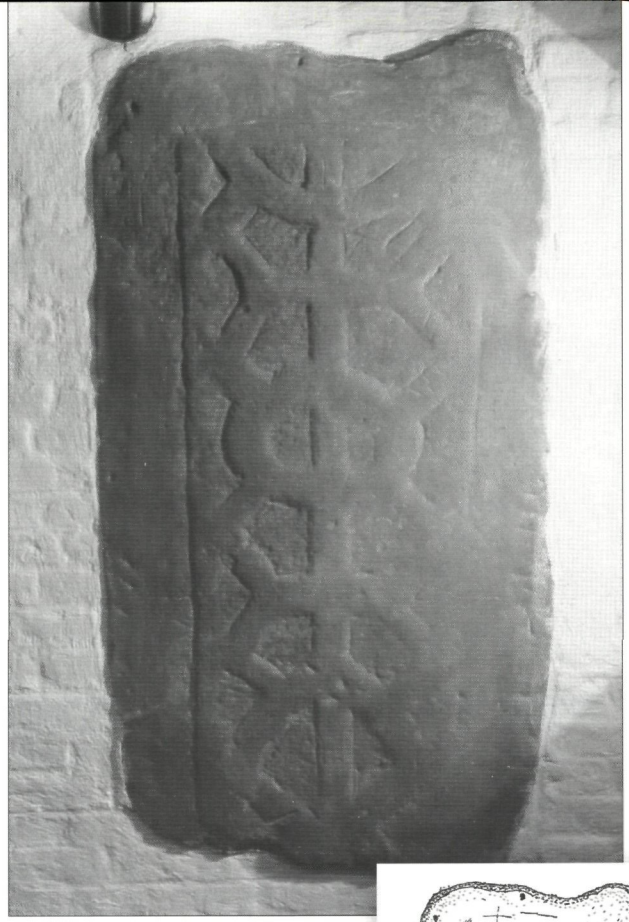

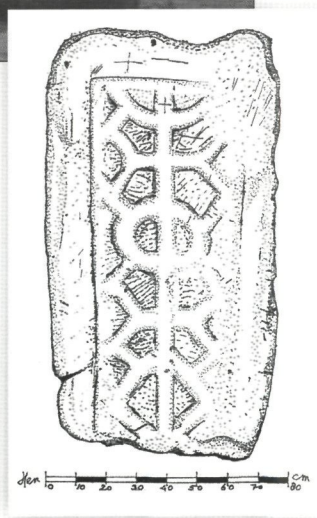

Afb. 21. De van een geometrisch patroon voorziene grafplaat die als eerste het graf van Liduina bedekte, nu in de wand van de Grote of St Janskerk te Schiedam (ZH-17).

De eerste grafplaat van Liduina, de 'rode zerk', is uit **Delft** gehaald en moet afkomstig zijn van het graf van een vlak voor zijn wijding als priester vermoorde broer van Liduina's opa. Deze was (waarschijnlijk ca. 1375) begraven aan de noordkant van de toen nog niet zo lang daarvoor (eerste helft veertiende eeuw) nieuw gebouwde toren van de 'Oude Jan' te Delft "bij het altaar van St. Laurentius".[40]

Schipluiden (ZH 17a)
In Schipluiden is het Museum 'Het Tramstation' te vinden met in het depot de deels gerestaureerde kist van Sion. Zie hieronder bij **Sion** (ZH 18).

Daarnaast is in Schipluiden op de boerderij In 't Rietveld een aantal stenen kisten te zien die op het eerste gezicht op (kleine) sarcofagen lijken.[41] Een van deze stenen bakken, grijzig van kleur, is nu in gebruik als goudvissenkom, 173 cm lang, 54 cm breed en 37 cm hoog. Deze geringe grootte, het ontbreken van frijnwerk, rondstaven of een geschulpte buitenkant wijzen erop dat dit een veevoederbak zal zijn en geen oude sarcofaag. Ze zijn er in allerlei maten en op dezelfde boerderij komen ook veel kleinere soortgelijke bakjes voor. Zij komen in het oosten van Nederland veel voor en zijn niet gemaakt van rode (bont)zandsteen.

Sion (gemeente Rijswijk) (ZH 18)
In 1980 werden bij opgravingen van het klooster Sion (Gemeente Rijswijk) naast de kapel de resten van een bodem van een sarcofaagkist gevonden, waaraan nog geringe resten van de opstaande randen zaten.[42] Naar die resten te oordelen heeft de kist behoord tot een sterk trogvormig type (te vergelijken met de kist uit Noordwijk-Binnen, zie afbeelding 19). De bodem wordt bewaard in het depot van Museum 'Het Tramstation' in Schipluiden.[43] Gemeten aan het met restauratiemateriaal aangevulde stuk was de lengte van de bodem ca. 190 cm, de breedte aan het hoofdeinde ca. 70 cm en de breedte aan het voeteneinde ca. 50 cm. (Bedenk dat meestal de maten van de lengte en de breedte van de bovenzijde worden gegeven en dat die bij een sterk trogvormige kist veel groter zijn dan die ter hoogte van de bodem). Het hoogste stukje nog aanwezige binnenzijde van een opstaande wand is ca. 8 cm. De nog te meten dikte van een opstaande wand (vlak bij de bodem dus) is ca. 6 cm. Waar de binnenkant van de opstaande wanden voldoende hoog overgebleven zijn, is frijnwerk te zien en aan sommige stukjes buitenkant de gebruikelijke geschulpte oppervlakteafwerking. Er is nog één binnenhoek (voor enkele cm's hoogte) aanwezig, daar is met moeite een stukje van de pinkdikke rondstaaf, zoals gebruikelijk bij dit type kisten, waarneembaar. Het klooster Sion is pas in de vijftiende eeuw gesticht. Deze sarcofaagrest moet dus van een andere plaats afkomstig zijn, een mogelijkheid is Delft.[44]

Sliedrecht (ZH 19)
In Sliedrecht zijn volgens Martin bij de restauratie van de toren van de kerk in de klei eronder twee kisten met deksels aangetroffen.[45] Type I (d.w.z. met praktisch rechtopstaande zijwanden en met zogenaamde rondstaven in de binnenhoeken). Bontzandsteen.
$\frac{210 - 66 - 210 - 60}{210 - 60 - 210 - 54}$ ↕ 45. Deksel 229 – 79 – 229 – 75.
Één kist is gebroken (afgebroken deel van ± 60 cm en deksel zijn in magazijn Gemeentewerken). De kisten zijn zeer zwak trogvormig met zware rondstaven. Inwendig grof ruitvormig gespitst. De deksels zijn onversierd en 1 m onder de oude vloer (van vóór 1763) in zeeklei gevonden.

Afb. 22. Onversierd kistdeksel van één der in 1952 in de klei onder de toren van Sliedrecht aangetroffen sarcofaagbegravingen (ZH-19). Nu naast de kerk van Sliedrecht.

Één van de deksels lag tot 2004 in het Sliedrechts Museum, maar bevindt zich tegenwoordig weer naast het kerkgebouw (zie afbeelding 22). Dit deksel is lang 230 cm, breed 80, respectievelijk 75 cm en ca 13 cm dik. De bijbehorende kist is onvindbaar. Skeletmateriaal uit en rond de sarcofagen van Sliedrecht zijn via diverse omzwervingen terecht gekomen in het depot van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.[46]

Het onderste deel van de toren van de kerk in Sliedrecht is opgetrokken uit tufsteen. Dit wijst op een bouw in de elfde of twaalfde eeuw. Hoewel de rest van deze kerk later geheel gemoderniseerd is, is de eerste uit steen opgetrokken bouw uit de tijd waarin stenen sarcofagen voor elitebegravingen gebruikt werden. Dit geldt ook als deze kerk in de genoemde

tijd is verplaatst vanuit een vestiging aan de zuidkant van de rivier die vanwege wateroverlast werd opgegeven.

Spijkenisse (ZH 20)
In 2004 is in de bagger afkomstig uit de Molenwatering bij boerderij 'Landzicht' in Spijkenisse een voorwerp van rode (bont)zandsteen gevonden dat licht uitgehold plaatvormig is, ca 60 cm lang, 58, respectievelijk 53 cm breed en ruim 10 cm dik. Dit geldt niet voor de zijkanten waar de randen wat opstaand zijn, daar is de plaat ca. 12 cm dik. Het voorwerp bevindt zich tegenwoordig in het depot van het BOOR (Bureau Oudheidkundig Onderzoek Rotterdam).[47] De functie van de plaat zelf is niet geheel duidelijk, maar mogelijk was het ooit een zogenaamde piscina. Dat is de bodem van een nis in de muur van een kerk waarin priesters hun handen en liturgisch vaatwerk konden wassen. Theoretisch kan een voorwerp van deze vorm gemaakt zijn uit een deel van een sarcofaagdeksel of vergelijkbare grafplaat.

Vlaardingen (ZH 21)
Een kist met onversierd deksel werd in 1967 opgegraven naast de tufstenen fundamenten van een twaalfde-eeuwse voorganger van de Nederlands Hervormde Kerk in Vlaardingen, inclusief skelet en als bijgiften een miniatuur kelkje en patheentje.[48] Door de opgravingsleider C. Hoek werd de kist toegeschreven aan Thidbald, de kapelaan van graaf Dirk VI, die als getuige voorkomt in een oorkonde uit 1156. Dirk VI schonk de kerk van Vlaardingen aan zijn kapelaan. Driekwart versierde grafplaat, in stukken gevonden in de grond van het koor bij het graven van een verwarmingskelder in 1941.
Beide objecten zijn aan het begin van dit artikel uitvoerig besproken.

Voorschoten (ZH 22)
D. van der Kooij uit Voorschoten heeft bij het vele puin dat in de jaren rond 1990 is opgegraven uit een stuk gracht rond het kasteeltje Roucoop in Voorschoten twee à drie stukken rode (bont)zandsteen gezien, elk ongeveer ter grootte van een baksteen, die waarschijnlijk afkomstig waren van een sarcofaagkist.[49] Er kwamen namelijk op deze steenfragmenten stukjes gepuncteerd oppervlak voor, hetgeen vermoedelijk frijnwerk is. Het is onduidelijk waar de kist, die deze brokstukjes heeft opgeleverd, vandaan komt of hoe oud deze is. Waarschijnlijk heeft bij dit kasteeltje een tijdlang een kist gestaan als drinkbak voor vee.

Warmond (ZH 23)
Van de ruïneuze kerk van Warmond is alleen de toren fraai gerestaureerd. Van de muren van schip en koor en dergelijke resteren nog enkele meters hoge resten, vaak gesteund door even hoge resten van steunberen. Tegen de binnenkant van de zuidelijke schipmuur staat, niet ver van de toren, een rode (bont)zandstenen plaat verticaal opgericht die ca. 150 cm uit de met grint bestrooide bodem oprijst, bovenaan 71 cm en onderaan 67 cm breed is en 8,5 á 10 cm dik is. Het is een altaarsteen uit de katholieke tijd, omdat de bovenrand en de rechterrand geprofileerd zijn en het oppervlak vlak is, ook al komen er nu allerlei ondiepe putjes in dit oppervlak voor, die mogelijk veroorzaakt zijn door de inwerking van plantenwortels en dergelijke.[50] Het opschrift over het bovenste gedeelte van het oppervlak dat ondanks de genoemde erosieputjes nog goed leesbaar is, luidt:

> "Hier Leyt begraven Huyg Iacobsen van Hemskerck is gesturven den 20 September int Iaer 1661. Hier Leyt Begrven Iaepye Tysses is gesturven den 28 Mey int Iaer 1657"

Hiermee wordt duidelijk dat in de jaren 1657 en 1661 deze altaarsteen als grafsteen is hergebruikt. Dit kwam vaker voor bij tijdens de Reformatie als altaarsteen onbruikbaar geraakte steenplaten. Dat deze rode (bont)zandstenen altaarsteen een (hergebruikte) roodzandstenen sarcofaagdeksel zou zijn, wat bijvoorbeeld door E. den Hartog wordt gesteld, wordt niet door vorm- of versieringsgegevens van deze steen ondersteund.[51]

De kerk van Warmond wordt al in de twaalfde eeuw genoemd, namelijk in 1156 als Gerard, abt van de abdij van Echternach, afstand doet van kerken ten behoeve van graaf Dirk VI en zijn gemalin Sophia. Ook zal deze kerk een tufstenen fase gekend hebben, want op sommige plekjes is nu nog tufsteen als onderdeel van de muren te vinden en komt vaak tufsteen, hergebruikt in speklagen en dergelijke, in de resten van de huidige ruïneuze kerk voor.

Wassenaar (ZH 24)
In de (gedeeltelijk nog uit tufsteen opgebouwde) kerk van Wasssenaar komen één kist en een tiental grafplaten uit de twaalfde eeuw voor.[52] Negen grafplaten zijn in latere tijden als grafplaat hergebruikt en staan verticaal tegen de zuid- en westmuur van de zuidbeuk en tegen de binnenwanden van de onderste torenruimte. Één grafplaat, met een geometrisch (ruitvormig) versieringspatroon, is niet in latere tijden als grafzerk hergebruikt en ligt op de reeds genoemde kist in de zuidwesthoek van de zuidbeuk. (Zie voor de kist met deze grafplaat afbeelding 23). Zie voor de tegen de muren van de zuidbeuk verticaal opgestelde hergebruikte grafplaten, zes in getal, afbeelding 24. Wassenaar heeft het grootste aantal oorspronkelijk twaalfde-eeuwse grafplaten/kisten van heel Zuid-Holland.

De kist is 235 cm lang, bovenaan 89 en onderaan 64 cm breed. Aan de buitenkant bij het hoofdeinde 55 cm hoog, bij het voeteneinde ca 45 cm. De randen zijn overal ca 7 cm breed. Aan de binnenzijde bevinden er zich rondstaven in de binnenhoeken. De gebruikelijke schulpvormige oppervlakteafwerking aan de buitenkant en het frijnwerk aan de binnenkant zijn beide minder uitgesproken.

Afb. 23. De kist met de erop liggende versierde grafplaat in de zuidwest hoek van de kerk van Wassenaar (ZH-24). In het verlengde van de kist is tegen de muur nog één der verticaal opgestelde grafplaten van deze kerk te zien. (Foto Johan Zoutendijk, Herkenbosch, 2012)

De geometrisch versierde grafplaat op de kist is ca. 230 cm lang, bovenaan 88 cm en onderaan ca. 68 cm breed. In het midden van de schuine 'ruitjes' loopt een verticale 'band'. De rand van het middenveld bestaat uit een dubbelde band waarbij de buitenste in de hoeken in drie 'takjes' uitloopt. Aan het oppervlak is de grafplaat links onder sterk beschadigd, zodat daar de versiering ontbreekt. Behalve dat de grafplaat hier en daar onregelmatige zijranden heeft, lijkt hij verder compleet.

De in afbeelding 24 links bovenaan afgebeelde grafplaat staat verticaal op een voetstuk links van de kerkingang in de zuidmuur, gezien vanuit het inwendige van de kerk. Deze is 123 cm lang, aan het hoofdeinde 77 cm breed en aan het voeteneinde 63 cm. Uit de aan het hoofdeinde voorkomende tekst blijkt dat er in 1659 en 1637 personen onder begraven zijn. Behalve de trapeziumvorm en de materiaalsoort (rode (bont) zandsteen) wijst geen ander duidelijk kenmerk erop dat dit oorspronkelijk een veel oudere grafplaat is.

De in afbeelding 24 bovenaan in het midden getekende grafplaat staat rechts van de kerkingang, 170 cm lang, bovenaan 96 cm en onderaan 73 cm breed. Onder het handmerk bovenaan staat D, G, C, T, wat betekent: Dit graf comt toe. Daaronder aan wie dit graf 'toekomt': Ian Schouten. Deze grafplaat laat vaag een wat verheven middenveld zien als restant van zijn vroegere versiering.

De in afbeelding 24 rechts bovenaan getekende grafplaat staat rechts van de vorige tegen de zuidmuur van de kerk, 182 cm lang, bovenaan 76 cm en onderaan 60 cm breed. Bovenaan een duidelijk secundair grafschrift, waaruit blijkt dat er in 1718 een nieuwe begraving onder plaatsvond.

De in afbeelding 24 links onderaan getekende grafplaat staat weer rechts van de vorige, 180 cm lang, bovenaan 81 en onderaan 59 cm breed. Duidelijk trapeziumvormig en met een oude tekst in gotische letters erop en daaronder een wapenschild hangend aan een tak. Onder de tekst ("Bidt vuer Claes Jansz baeliu ende scout van Wassenaer hier begraven anno d(o)m(ini) MCCCCLXXVI andree")[53] en het wapenschild is nog een stukje van een ruitpatroon te zien dat nog bij de oorspronkelijke oude versiering hoort.

De in afbeelding 24 onderaan in het midden afgebeelde grafplaat staat links tegen de westmuur (achter de kist), 181 cm lang, bovenaan 67 cm, onderaan ook 67 cm breed. Hij lijkt zo niet oorspronkelijk trapeziumvormig, maar de linkerrand is afgekapt waardoor er daarna een rechthoek is overgebleven. Het heeft hetzelfde handmerk, daaronder D, G, C, T en naam als bij de tweede besproken langs de zuidmuur opgestelde grafplaat. Daaronder echter als extra tekst een begraving in 1667.

De in afbeelding 24 rechts onderaan getekende grafplaat staat rechts tegen de westmuur, lang 163 cm, bovenaan 81 cm, onderaan 65 cm. Met bovenaan weer DGCT en een begraving uit 1671. Er is nog een duidelijk middenveld te onderscheiden en het randveld is nog op diverse plaatsen voorzien van frijnwerk, beide behorend tot de oorspronkelijke versiering.

In de onderste torenruimte staat links tegen de noordmuur een grafplaat die qua vorm en decoratie sterk lijkt op die van de grafplaat van afbeelding 24 links onderaan. De tekst hierop (naar Kist, 1842: Bidt voer joncvrouwe Dirck van der Does hier begrave anno d(o)m(ini) MCCCCLXXIII johis) is weer uitgevoerd in gotische letters en er bevindt zich weer een wapen aan een tak onder.[54] Ook hier bevinden er zich nog sporen omheen van de oudere oorspronkelijke versiering, in dit geval

Rechterpagina: Afb. 24. De zes tegen de zuid- en westmuur verticaal opgestelde oude grafplaten in de Dorpskerk te Wassenaar (ZH-24), elk in een latere tijd opnieuw als grafplaat hergebruikt.

HIER·LEYT·BEGRAVEN
GERRIT·IAN3OON·VAN
DYCKXHEVL· STERF
DEN·11·IANNEVARIVS
1659
HIER LEYT BEGRAVEN
MAERTGE WILLEMS
DOHTER DE HVYSVROV
VAN GERRIT IAN3OON
OVYNMEIER VAN DYCK
HEVE STERF DEN
LESTN DESEMBER 1637
0 10 20 30 40 50 60 70 cm 80

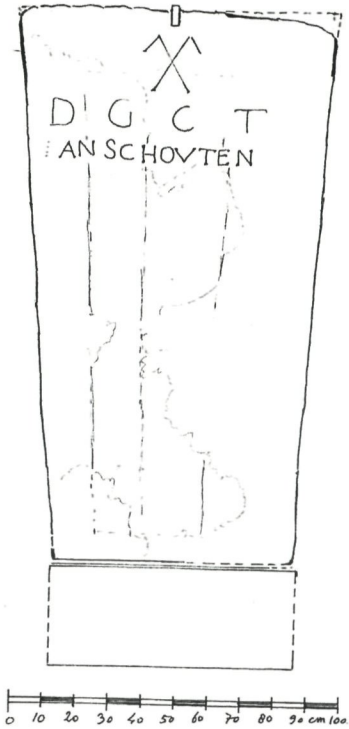
D G C T
AN SCHOVTEN
0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 cm 100

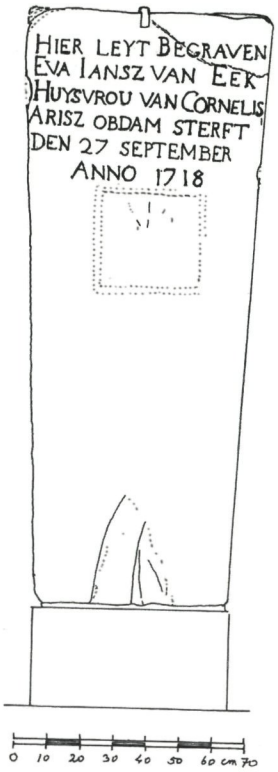
HIER LEYT BEGRAVEN
EVA IANSZ VAN EEK
HUYSVROU VAN CORNELIS
ARISZ OBDAM STERFT
DEN 27 SEPTEMBER
ANNO 1718
0 10 20 30 40 50 60 cm 70

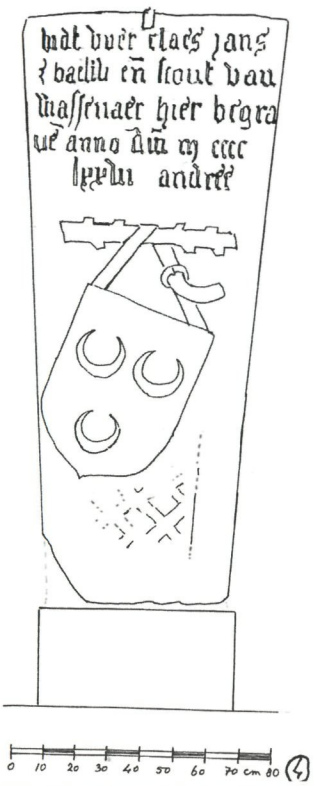
0 10 20 30 40 50 60 70 cm 80

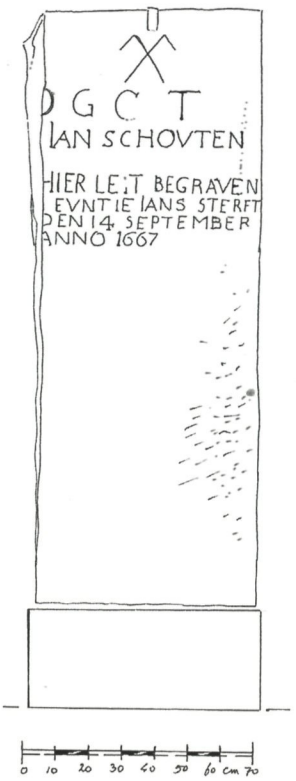
D G C T
IAN SCHOVTEN
HIER LEYT BEGRAVEN
EVNTIE IANS STERFT
DEN 14 SEPTEMBER
ANNO 1667
0 10 20 30 40 50 60 cm 70

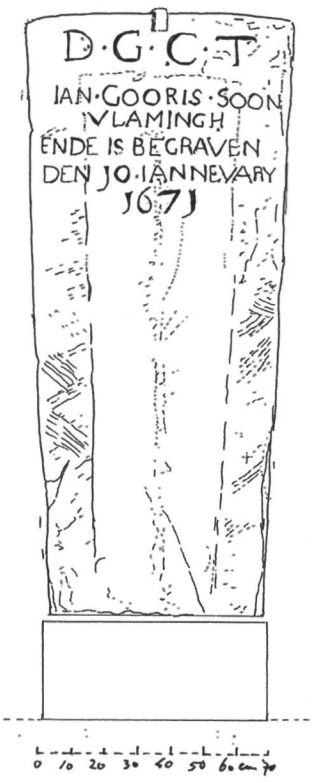
D·G·C·T
IAN·GOORIS·SOON
VLAMINGH
ENDE IS BEGRAVEN
DEN 30·IANNEVARY
1673
0 10 20 30 40 50 60 cm 70

lijkend op die voorkomend op de grafplaat die op de kist ligt. De grafplaat rechts tegen de noordmuur van de torenruimte, 218 cm lang, aan de bovenkant 75 cm, aan de onderkant ca. 64 cm breed, bevat een lange tekst over een begraving in 1610 en 1656.
De zandstenen trapeziumvormige grafplaat tegen de zuidmuur van de torenruimte, 202 cm lang, bovenaan 74 cm en onderaan 59 cm breed, heeft bovenaan een tekst die hoort bij een begraving in 1643 en bevat onderaan sporen van de oorspronkelijke veel oudere versiering.

N.C. Kist vermeldt dat in de uitspanning Den Deijl, enkele kilometers ten oosten van Wassenaar gelegen, een (stuk van een) sarcofaagkist aanwezig is geweest.[55] Het kan haast niet anders of deze kist zal oorspronkelijk uit Wassenaar afkomstig zijn, waar, zoals boven beschreven, veel grafplaten van bekend zijn. Het voorkomen van een tweede kist is dus waarschijnlijk.

Woubrugge (ZH 25)
Aan de buitenkant van de noordmuur van de kerk van Woubrugge, tussen twee steunberen, staat een sarcofaag met deksel, door een hekwerkje van ijzeren spijlen van de openbare weg gescheiden (zie afbeelding 25).[56] De kist is ca. 215 cm lang, 71, respectievelijk 52 cm breed en 37 tot 40 cm hoog. Aan de binnenzijde komen rondstaven voor en hoewel latere restauraties met cement gedeelten veranderd hebben, dragen de oorspronkelijke delen aan de binnenkant groeven die uit frijnwerk bestaan en is de buitenkant geschulpt. Het deksel is in twee delen gebroken, in totaal 229 cm (55 en 174 cm) lang en 86, resp. 75 cm breed. Het grote dekseldeel is aan de straatzijde geprofileerd en zal daarom een altaarsteen zijn geweest. Daar heeft mogelijk het kleine dekseldeel bij behoord of dit is een eigen altaarsteen geweest.
Beide delen moeten afkomstig zijn uit de kerk van Jacobswoude

Afb. 25. De kist met de erop liggende platen van rode (bont)zandsteen uit Woubrugge (ZH-25). De kist is afkomstig uit Jacobswoude, de platen erop zullen altaarstenen geweest zijn.

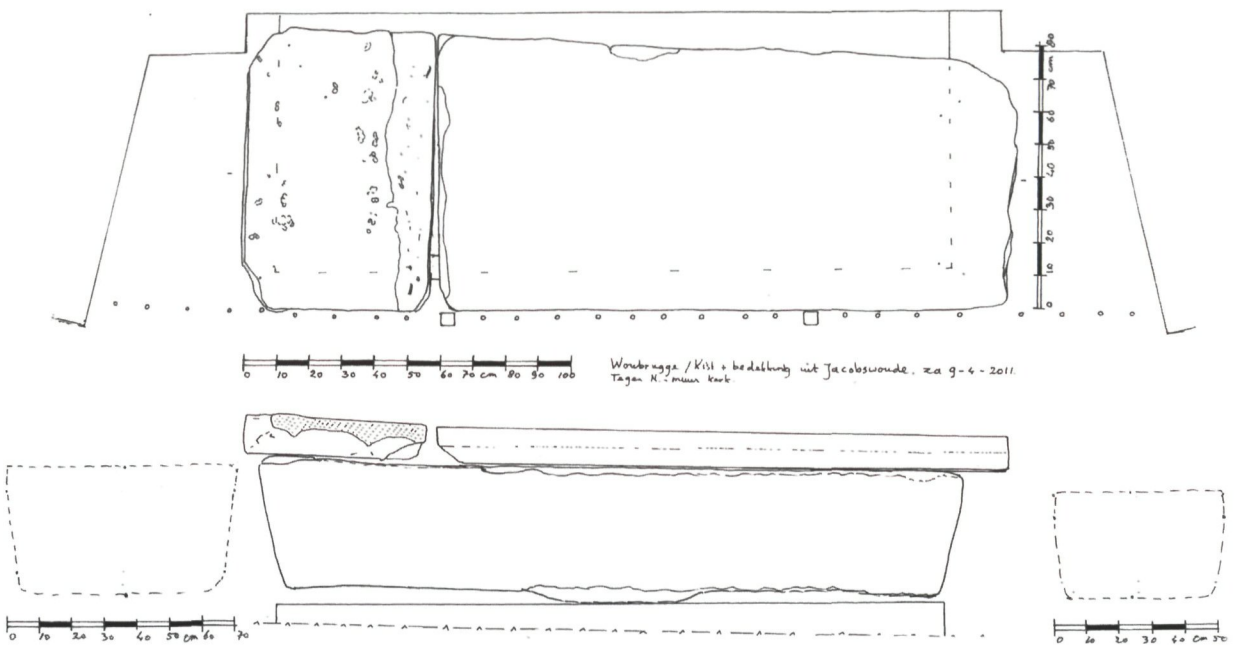

en tussen 1743 en 1766 zijn opgegraven. Deze kerk lag in wat nu de polder Vier Ambachten is, ongeveer op de plaats waar tegenwoordig een monument aan dit oude dorp herinnert. De polder Vierambachten is een polder ontstaan doordat een flinke laag veen (gedeeltelijk hoogveen) is afgegraven. De kerk en de overige huizen/ boerderijen van het dorp Jacobswoude lagen op het vroeger hoger gelegen oppervlak. Door de afgravingen is er van dit dorp en de kerk niets meer over. Slechts een enkele steen, nu in het museum van Woubrugge, zou van de kerk afkomstig zijn. Ook de onderste lagen van de huidige kerk van Woubrugge, waarvan de voorganger uit 1595 dateert, moeten afkomstig zijn van de vroegere kerk van Jacobswoude. Na het afgraven van het veen is het gebied nog een tijd bedekt geweest met water, en is dus een plas geweest. Toen deze in 1743 werd droog gemalen zouden, naar verteld, de resten van de kerk van Jacobswoude zichtbaar geworden zijn. Toen werd ook de kist bij die resten gevonden en ten slotte naar de nieuw gebouwde kerk van Woubrugge verplaatst.
Van Jacobswoude was Jacob van der Woude de Ambachtsheer. Hij woonde er ook tot hij rond 1250 naar Warmond verhuisde, omdat hij met een erfdochter van de Ambachtsheer aldaar trouwde. Sindsdien hadden de Van der Woudes nog wel een uithof in Jacobswoude. Mogelijk dat een Van der Woude vóór 1250 zich in een sarcofaag in (de kerk van) Jacobswoude heeft laten begraven.

Conclusie
Wij vergelijken eerst de kist met bijbehorend deksel uit Vlaardingen *met soortgelijke vondsten (dus kistvondsten, al* of niet met deksel) uit Zuid-Holland. Het laatste betreft vondsten uit Alphen aan den Rijn, Barendrecht, Hellevoetsluis, Lisse, Monster, Noordwijk- Binnen, Oegstgeest, Rotterdam, Sion, Sliedrecht, Wassenaar en Woubrugge. De vondst uit Rotterdam hoort eigenlijk thuis in Noord-Holland. De kisten uit Alphen aan den Rijn bestaan niet uit monolitische stukken rode (bont)zandsteen, maar uit brokken tufsteen afkomstig van het Romeinse Castellum aldaar. De kisten uit Noordwijk-Binnen en Woubrugge zijn sterk (met cement) gerestaureerd. De kist van Oegstgeest is verdwenen. De kist van Sion is fragmentarisch (practisch gesproken alleen nog een bodem), zoals de mogelijke kisten van Barendrecht en Hellevoetsluis nog fragmentarischer zijn. Van de beide kisten uit Sliedrecht zit er een nog in de grond onder de toren van de kerk en is onbereikbaar door een betonnen vloer. De andere kist is voorlopig onvindbaar. De kist uit Vlaardingen is qua volledigheid en uitvoering derhalve slechts te vergelijken met die uit Lisse, Monster en Wassenaar. De kisten uit Lisse en Monster zijn van onbekende herkomst. Hoewel de plaats van herkomst van de kist van Wassenaar wel bekend is, zijn de verdere vondstomstandigheden onbekend. Alleen van de kist van Vlaardingen zijn het tijdstip en de omstandigheden van de vondst precies en volledig bekend. Bovendien werd deze kist volledig en in situ met een begraving erin aangetroffen. De kist van Thidbald is dus meer dan bijzonder in vergelijking met alle soortgelijke vondsten uit heel Zuid-Holland. Thidbalds kist heeft een onversierd deksel. Onversierde deksels op een geborgen sarcofaag zijn er verder niet in Zuid-Holland.

Daarnaast heeft Vlaardingen nog een versierde grafplaat. Hiervan zijn de vondstomstandigheden niet zo volledig bekend als van de kist met het onversierde deksel, maar er is wel meer van bekend dan van vele andere losse grafplaten uit Zuid-Holland. Helaas is dit versierde exemplaar slecht zichtbaar voor het publiek. Wat dat betreft zijn de losse grafplaten, al of niet versierd, van Schiedam, Dordrecht, Krimpen aan den Lek, Leiden, Ouderkerk aan den IJssel, Poortugaal, Rijswijk, Sliedrecht, Warmond en vooral het grote aantal in Wassenaar beter tentoongesteld.

Moge deze bijdrage helpen het bijzondere van de zo mooi te bezichtigen sarcofaag (met deksel op de achtergrond) in de kerk van Vlaardingen te benadrukken. Deze sarcofaag, in 1967 een grote vondst, blijft een topattractie van alle tijden.

Bijlage
Verslag van het in 1990 uitgevoerde gesteenteonderzoek van de versierde grafplaat, van de kist en van het (onversierde) deksel van Thidbald door Maaike van Tooren, petrografe te Delft (Technische Universiteit). Ontvangen op 25 juni 1990 en gepubliceerd in P.G. Heinsbroek (1990).

Monster I. Versierde grafplaat. Gele zandsteen. (Het monster *is als een klein stukje gruis (ca 1 x 1 x 0,3 cm) van de grafplaat* gebroken.)
Macroscopische beschrijving. Verweerde brokkelige zandsteen die voornamelijk uit kwarts bestaat; ook veldspaat aanwezig en enkele korreltjes ijzerhydroxide (goethiet). De kleur van de zandsteen is geel, maar het ziet eruit alsof deze kleur niet primair is, maar ontstaan is door oxidatie van de aanwezige ijzeroxiden – de kleur zou m.a.w. oorspronkelijk rood geweest kunnen zijn.
Microscopische beschrijving. Het brokje bleek te verweerd om er een goed microscopisch preparaat (slijpplaatje) van te kunnen maken. Tijdens het maken van het preparaat is het brokje in losse korrels uit elkaar gevallen. Deze losse korrels hebben een diameter tot 0,3 mm. Het merendeel der korrels is hoekig, een klein deel is mooi afgerond. De korrels bestaan uit:
- Kwarts (70 – 75 volume%): langs de korrelgrenzen zijn zowel oplosverschijnselen als aangroeizones aanwezig.
- Veldspaat (10 volume%): er zijn zowel korrels mikroklien (alkaliveldspaat) als plagioklaas (Ca-Na veldspaat) aanwezig.
- Mica (3 volume%): de groep der mica's bestaat uit plaatvormige mineralen. Er zijn zowel enkele blaadjes muscoviet (de mica van de kachelruitjes) als blaadjes biotiet (bruine mica) aanwezig.
- Calciet (< 1 volume%): met insluitsels van goethiet.
- Goethiet (3 volume%): dit is een geelbruine ijzeroxide die

de gesteenten een geelbruine tot bruine kleur kan geven. De goethiet is als fijne stofdeeltjes rond de korrelgrenzen aanwezig – echter niet genoeg om de steen een duidelijke bruine kleur te geven. Naast deze zeer fijne deeltjes zijn enkele grotere goethietkorrels aanwezig.
Naast korrels die uit een mineraal bestaan zijn er ook korrels aanwezig die uit gesteentefragmenten bestaan zoals:
- Amfiboliet: de korrels bestaan uit veel kleine amfiboolkristalletjes.
- Fylliet (10 volume%): de korrels bestaan uit fijnkorrelige mica's; de korrels vertonen een gelaagdheid.
- Kwartsiet: de korrels bestaan uit kleine in elkaar geduwde kwartskorreltjes.

Op enkele plaatsen is de oorspronkelijke samenhang tussen de korrels nog aanwezig – als cement is fijnkorrelige klei aanwezig.
Conclusie: Als ik de beschrijving vergelijk met de gesteentebeschrijvingen uit het boek van Martin, 1957, op blz. 123 – 137, is deze gele zandsteen ook een Bontzandsteen, dit vanwege de aanwezigheid van aangroeizones rond de kwarts. Deze aangroeizones ontbreken volgens P. Kruizinga, in de gele Bentheimer zandsteen – deze valt dus af. Herkomst onbekend. Als ik het slijpplaatje vergelijk met de figuren in het boek dan is er meer overeenkomst met fig. 5 (Seesen, Harz) dan met fig. 3. (Barr, Vogezen). Verder durf ik daar geen uitspraken over te doen.

Monster II. Sarcophaag, voeteneinde kist. (Het monster, weer van ongeveer 1 x 1 x 0,3 cm, komt van de onderkant van de kist van de bodembuitenkant aan de kant van de lange (linker)zijde, in de buurt van de linkeronderhoek, hoek E.) Rode zandsteen.
Macroscopische beschrijving. Rode zandsteen waarin kwarts en veldspaat herkenbaar zijn. Gezien het hoge gehalte aan veldspaat wordt een dergelijke zandsteen ook wel "arkose" genoemd. De rode kleur wijst op de aanwezigheid van ijzeroxide (hematiet) – enkele procenten van dit mineraal is genoeg om de steen rood te kleuren.
Microscopische beschrijving. Het monster was nauwelijks groot genoeg voor de fabricage van een slijpplaatje – tijdens het proces is slechts een heel klein bruikbaar deel overgebleven. Wel is de samenhang tussen de korrels bewaard gebleven. De korrels hebben een diameter tot 0,25 mm. De korrels zijn hoekig tot afgerond. Als cement is fijnkorrelige klei aanwezig met hierin fijnverdeelde ijzeroxiden (hematiet). De korrels bestaan uit:
- Kwarts (75 – 80 volume%): enkele korrels hebben een duidelijke aangroeizone.
- Veldspaat (15 volume%): zowel alkalie-veldspaat (waarschijnlijk orthoklaas) als plagioklaas aanwezig.
- Hematiet (3 – 5 volume%): - randjes om de korrels – fijnverdeeld "stof" in het cement. – enkele geïsoleerde korrels.
- Gesteentefragmenten (5 volume%): - Kwartsiet: de korrels bestaan uit in elkaar geduwde kwartskorreltjes. – chalcedoon: de korrels bestaan uit kryptokristallijne kwartskristallen.
- Klei (2 volume%): cement tussen korrels.

Conclusie: Ook deze zandsteen is een Bontzandsteen en ook deze vertoont meer overeenkomst met de zandsteen van figuur 5 (Harz) dan met de zandsteen van figuur 3 (Vogezen) uit Martin, 1957, blz. 123 – 137.

Monster III. Sarcophaag, bovenkant deksel. (Het monster, weer van ongeveer 1 x 1 x 0,3 cm, komt van de hoofdeinderand die nu tegen de muur van de kerk leunt, in de nabijheid van de hoek vlak bij de kerkvloer, hoek Q). Rode zandsteen.
Macroscopische beschrijving. Als de zandsteen van monster II: kwarts- en veldspaatkorrels zijn duidelijk herkenbaar (de zandsteen is een "arkose") en de rode kleur wijst op de aanwezigheid van ijzeroxiden (hematiet).
Microscopische beschrijving. Dit monster was van de drie monsters het minst verweerd – het was mogelijk om een goed preparaat te maken. De korrelgrootte van deze zandsteen varieert sterk. De korrelgrootte ligt rond de 0,2 mm met uitschieters tot 0,5 mm. De korrels zijn zowel hoekig als goed afgerond en bestaan uit:
- Kwarts (ca 75 volume%): enkele korrels hebben een mooie aangroeizone – in enkele gevallen zijn tijdens de aangroei zelfs kristalvlakken ontwikkeld.
- Veldspaat (10 – 15 volume%): - orthoklaas (alkalie veldspaat). – plagioklaas (Ca-Na veldspaat).
- Hematiet (2 – 3 volume%): - dunne huidjes rond de korrels. – enkele geïsoleerde korrels.
- Mica (< 1 volume%): enkele plaatjes muscoviet.
- Toermalijn (< 1 volume%): hoekige bruinoranje korrels.
- Gesteentefragmenten (5 volume%): - zandsteen bestaande uit kwartskorrels gecementeerd door klei. – kwartsiet: in elkaar geduwde kwartskorreltjes, met ijzerhydroxiden langs de korrelgrenzen. –schalie: korrels die bestaan uit een gelaagde concentratie van klei.

De stevige samenhang tussen de korrels is tot stand gekomen – doordat de korrels tijdens de aangroei van de kwarts met elkaar vergroeid zijn – doordat de korrels onder druk gestaan hebben waardoor ze in lichte mate in elkaar zijn gedrukt – door de aanwezigheid van de ijzeroxiden die als kitmiddel hebben gediend.
Conclusie. Zie monster I

Literatuur

Bijl, A., in: *Nieuwe Vlaardingse Courant*, 15 oktober 1958

Bijl, A. en M.C. Sigal, 'Oudheid van Vlaardingen IV', in: *Nieuwe Vlaardingse Courant*, 7 juli 1950

Brugge, J. ter, 'Van hout tot tufsteen: de vroegste kerken in Vlaardingen'. In: *De Grote Kerk te Vlaardingen* (Vlaardingen, 2005) 13-57

Buddingh, D., *Verhandeling over het Westland, ter opheldering der Loo-en, woerden en hoven, benevens de natuurdienst der Friesen en Batavieren* (Leiden, 1844)

Carmiggelt, A., T.A. Goossens en A.J. Guiran met een bijdrage van E. Smits, *Een 13e eeuwse begraafplaats te Hellevoetsluis bij de uithof van de Vlaamse cisterciënzerabdij Ter Doest. Archeologisch, historisch en fysisch–antropologisch onderzoek. BOOR rapporten 47*, Rotterdam, 1999

Craandijk, J. en P.A. Schipperus, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood.* 6e deel. Tjeenk Willink (Haarlem, 1882)

Dijk, O.F.M., Artikel over Liduina van Schiedam, in: *Schiedamsche Courant*, 28 februari 1948

Hallewas, D.P. en J.M. Moree, *De middeleeuwse bedijking en bewoning van het zuideljk deel van de Riederwaard, Archeologisch onderzoek in Barendrecht-Carnisseland op IJsselmonde. In BOOR balans 7* (Rotterdam, 2002) 155-206

Hartog, E. den, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300.* Matrijs (Utrecht, 2002)

Heinsbroek, P.G., 'De sarcophaag van Thidbald, kist en deksel, en het versierde dekselfragment, gesteentesoort(en)', in: *Terra Nigra* 114 (1990) 10-16

Heinsbroek, P.G., 'Een bijdrage aan de kennis over de roodzandstenen sarcophagen (kisten en/of deksels), bekend uit het Westland en directe omgeving, vergeleken met objecten uit met name het Friese gebied', in: *Terra Nigra* 137 (1996) 3-27

Heinsbroek, P.G., 'Bepaling van het S.G. (Soortelijk Gewicht) van de rode (bont)zandsteen waarvan het versierde sarcophaagdeksel uit de N.H. Kerk in Vlaardingen is gemaakt', in: *Terra Nigra* 139 (1997) 51-52

Heinsbroek, P.G., 'De zerken in de N.H. Kerk te Vlaardingen tussen 1922 en 1941 benevens enkele opmerkingen over de grafkelder van de Ambachtsheren van Vlaardingen en Vlaardinger-Ambacht', in: *Terra Nigra* (1998) 32-46

Heinsbroek, P.G. *De twee zerken van het graf van Liduina in Schiedam* (Schiedam, 2002)

Hoek, C., 'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1967. Vlaardingen', in: *Rotterdams Jaarboekje* 1968, 94-102

Hoek, C.,'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1968. Ouderkerk aan den IJssel', in: *Rotterdams Jaarboekje* 1969, 100-103

Hoek, C., 'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1969. Vlaardingen', in: *Rotterdams Jaarboekje* 1970, 108-113

Hoek, C., 'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1971. Poortugaal', in: *Rotterdams Jaarboekje* 1972,109-117

Hoek, C., 'De Middeleeuwen', in: *Van Steurvisser tot Stedeling* (Vlaardingen, 1973) 118-146

Holdermans, N., *Geschiedenis van de Ned. Hervormde Kerk van Ouderkerk aan den IJssel* (Ammerstol, 1932)

Immerzeel, A.A.G., 'Monster in de Middeleeuwen en zijn rol in het graafschap Holland', in: *Historisch Jaarboek Westland* 2007, 72-108

Jesse, H.J., 'Twee deksels van steenen doodkisten', in: *Jaarboekje van Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland (=Leids Jaarboekje)*, 30 (1938) 111-116

Kars, H., *Het tufsteenonderzoek.* VLAK verslag 15, Gat in de markt, 01-101. Vlaardingen, 2007

Kist, N.C., 'De oude kerk van Zeijst', in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland*, verzameld door N.C. Kist en H.J. Royaards, hoogleeraren te Leiden en Utrecht. 13e deel (Leiden, 1842) 383-400

Kistemaker, J.G.M., 'Dordrecht: Grote Kerk', in: *Holland, regionaal historisch tijdschrift*,19 (1987) 330-333

Knip, A.S., 'De skeletresten van Thidbald', in: *Terra Nigra* 125 (1992) 5-9

Kornaat, K. en H. J. Luth, (red.)actie, *De Grote Kerk te Vlaardingen. Geschiedenis van een monument* (Vlaardingen, 2005)

Lammers, S., 'Drie stukken rode zandsteen', in: *Kroniek, orgaan van de Historische Vereniging Rijswijk* 3(1988) 83-90

Lugt, F., *Het ontstaan van Leiden. Over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden, 2012)

Martin, H., *Vroeg–middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland* (Drachten, 1957)

Moerman, J.W., *Klooster, buitenplaats en tuinbouwgebied. De rijke historie van het Rijswijkse Sion* (Rijswijk, 1996)

Renaud, J.G.N.,'De oudheid van Vlaardingen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis* (1952) 210-213

Sarfaty, H., 'Archeologische Kroniek van Zuid Holland over 1980', in: *Holland*, 13 (1981) 275-279

Sarfaty, H. (red.), *Verborgen Steden, stadsarcheologie van Nederland* (Amsterdam, 1990)

Sarfaty, H., 'Hollands eerste stad in archaeologisch perspectief: Dordrecht in de tweede helft van de 13e eeuw', in: Boer, D.E.H. de, en anderen, 1996. *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13e eeuw* (Dordrecht, 1996) 108-125

Noten

1 Het deksel van de kist van Thidbald ligt slechts 25 cm onder deze oudste vloer, 1,51 m + NAP. De dikte van het deksel is in deze doorsnede overal gelijk op 13 cm aangehouden: de kist bovenrand ligt dan op 1,38 + NAP. De huidige kerkvloerhoogte is op 3,58 + NAP, dus 1,82 m hoger. De ongeveer 2 m hoge kleiophoging waarop de kerk werd gebouwd betekent, als de oudste vloer de top van die ophoging was, dat de oorspronkelijke ondergrond ongeveer op 24 cm – NAP lag.

2 Het galeischip diende om de veiligheid in de Hollandse en Zeeuwse wateren te garanderen.

3 Er zijn meer dan 40 foto's gemaakt door de toenmalige Dienst Gemeentelijke Gebouwen (DGG), afdeling Fotografie van de Gemeente Rotterdam, die worden bewaard in het Archief van de Gemeente Rotterdam. In de Historisch Topografische Atlas van het Stadsarchief Vlaardingen komen afdrukken van deze fotoserie voor. De volgorde van de opnamen, af te leiden uit de volgorde van de negatiefnummers, geeft weliswaar niet steeds aan op welke dag een bepaalde opname is gemaakt, maar wel in grove lijnen de tijdsvolgorde. Zo zijn de eerste opnamen de negatiefnummers 35829 t/m 35837 (van de tufsteenfundamenten in de noordoostelijke hoek van de overgang absis–zijkapel). Dit zal dus het eerst zijn blootgelegd. Foto's rond de berging van de kist van Thidbald zijn onder andere 35896 t/m 35908. De serie eindigt met negatiefnummer 35922. Er zitten echter niet kloppende negatiefnummers tussen.

4 Hoek, C., 'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1967. Vlaardingen', in: *Rotterdams Jaarboekje 1968*, 94-102.

5 Hoek, C., 'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1969. Vlaardingen', in: *Rotterdams Jaarboekje 1970*, 108-113.

6 Een zeer prettig leesbaar synthetische weergave van de resultaten van Hoeks onderzoekingen aan onder andere de Grote Kerk in Vlaardingen is te vinden in het door hem geschreven hoofdstuk over Middeleeuws Vlaardingen in *Van Steurvisser tot Stedeling*, het boek verschenen ter gelegenheid van het vijftien jarig bestaan van de afdeling 'Helinium' van de Archeologische Werkgemeenschap van Nederland. Zie in de literatuurlijst Hoek, 1973.

7 Heinsbroek, P.G. 'Bepaling van het S.G. (Soortelijk Gewicht) van de rode (bont)zandsteen waarvan het versierde sarcophaagdelsel uit de N.H. Kerk in Vlaardingen is gemaakt', in: *Terra Nigra* 139 (1997) 51-52. Aannemend dat het soortelijk gewicht van de rode (bont)zandsteen waarvan de kist en het deksel zijn gemaakt niet veel verschilt van het soortelijk gewicht van de versierde grafplaat dat door metingen bepaald is.

8 Gepubliceerd in Heinsbroek, P.G. 'De sarcophaag van Thidbald, kist en deksel en het versierde dekselfragment, gesteentesoort(en)', in: Terra Nigra 114 (1990) 10-16. Zie ook de bijlage.

9 Hoek, C. 1968, blz. 99. Duidelijker in Hoek, 1973, hoofdstuk 5.

10 Kornaat, K. en H.J. Luth (red), *De Grote Kerk te Vlaardingen. Geschiedenis van een monument* (Vlaardingen, 2005).

11 Handgeschreven lijst van aanwinsten in 1941, een onderdeel van het Archief Oudheidkamer, Archief 106, Inventarisnummer 5. Stadsarchief Vlaardingen.

12 Eén tufsteen uit dit fundament is opgenomen in de verzameling van de Oudheidkamer, als no. 1719. In de getypte inventaris van de Oudheidkamer, aanwezig in het Stadsarchief te Vlaardingen, staat bij dit nummer: 'Tufsteen, ± 20 x ± 40 x ± 9 cm afkomstig van muurfragment gevonden bij het graven van de verwarmingskelder in het koor van de Grote Kerk (1941)'. Er is ook een VLAK (bureau)studie aan deze tufsteen gewijd: Kars, H., 2007.

13 Zie bijvoorbeeld de beargumenteerde tegenwerpingen tegen de Burcht–interpretatie van Bijl: Renaud, 1952. In dit artikel wordt ook de door Bijl afgeleide grootte van de middellijn van de cirkelvormige resten, tussen de 10 en 15 meter, vergeleken met de middellijn van bekende burchten, zoals die van Leiden, middellijn 36 m en Teylingen, middellijn 35 m.

14 In dit artikel worden naar aanleiding van de vondst van een boerderij en scherven van Keltische ouderdom (= uit de IJzertijd) in de Broekpolder nog eens de belangrijkste eerdere archeologische vondsten uit Vlaardingen op een rijtje gezet, waaronder dus in 1941 het fragment van een min of meer rond fundament van tufstenen op korte verticale paaltjes in het koor van de Grote Kerk.

15 Dit jaartal moet 1941 zijn. Dit blijkt ook uit de gunning van het maken van een verwarmingskelder met schoorsteen door de kerkvoogdij der Ned. Herv. Gemeente te Vlaardingen aan de laagste inschrijvers, P. Poole en J. Lievaart te Maaslant, voor f. 6.990,- in de *Nieuwe Vlaardingsche Courant* van 2 april 1941. Later gebruikt ook Bijl zelf 1941 als vondstjaar, bijvoorbeeld in een artikel over archeologische vondsten in de *Nieuwe Vlaardingsche Courant* van 15 oktober 1958.

16 De Adventskerk in Alphen aan den Rijn (x = 105.30 y = 460.30), die door zijn katholieke verleden ook St. Bonifatiuskerk wordt genoemd, moet onderscheiden worden van de huidige katholieke St. Bonifatiuskerk die ruim 200 m zuidelijker staat.

17 Hallewas, D.P. en J.M. Moree, 'De middeleeuwse bedijking en bewoning van het zuidelijk deel van de Riederwaard, Archeologische onderzoek in Barendrecht-Carnisseland op IJsselmonde, in: *BOOR Balans* 7 (Rotterdam, 2002) 155-206 . Opgravingscode boerderij: 20-72. Ligging opgravingsplek: x = 93.75 y = 428.98.

18 Oude kerk of St. Jan (= Oude Jan) te Delft x = 84.16 y = 447.64.

19 Kistemaker, J.G.M., 'Dordrecht: Grote Kerk', in: *Holland, regionaal historisch tijdschrift*,19 (1987), Coördinaten N.H. of Grote Kerk te Dordrecht x = 104.82 y = 425.30.

20 Carmiggelt, A., T.A. Goossens en A.J. Guiran met een bijdrage van E. Smits, *Een 13e eeuwse begraafplaats te Hellevoetsluis bij de uithof van de Vlaamse cisterciënzerabdij Ter Doest. Archeologisch, historisch en fysisch–antropologisch onderzoek. BOOR rapporten 47*, Rotterdam, 1999, Plaats van de kerk op het opgegraven oude kerkhof x = 70.28 y = 429.45.

21 Martin, H., *Vroeg–middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland* (Drachten, 1957), blz. 50, "naschrift". N.H. Kerk van Krimpen aan den Lek x = 102.70 y = 433.89.

22 Beide grafplaten zijn, met hun vondstomstandigheden in kort bestek, beschreven in Jesse, 1938. Prosper de Jong, junior conservator kunstnijverheid Museum De Lakenhal in Leiden, vond dat de grafplaten aangetroffen zijn in de bodem van de kelder van het pand Vischmarkt 9-10. Dat is ca x = 93.66 y = 463.78.

23 Jesse, H.J., 'Twee deksels van steenen doodkisten', in: *Jaarboekje van Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland (=Leids Jaarboekje)*, 30 (1938) 111-116.

24 Lugt, F., *Het ontstaan van Leiden. Over de burggraaf, de ontginning, de opwas, het stadsrecht* (Leiden, 2012), Westgevel Pieterskerk x = 93.42 y = 463.65.

25 Kasteel De Keukenhof ca. x = 97.18 y = 475.86.

26 N.H. Kerk Maasland x = 78.29 y = 439.24.

27 Westlands Museum voor Streek- en Tuinbouwhistorie, Middelbroekweg 154, 2675 KL Honselersdijk. T 0174-621084. Coördinaten x = 76.68 y = 447.48. Boerderij van Olsthoorn x = 73.50 y = 449.95.

28 Buddingh, D., *Verhandeling over het Westland, ter opheldering der Loo-en, woerden en hoven, benevens de natuurdienst der Friesen en Batavieren* (Leiden, 1844).

29 Immerzeel, A.A.G., Monster in de Middeleeuwen en zijn rol in het graafschap Holland, in: *Historisch Jaarboek Westland 2007*, 72-108.

30 Jesse, H.J., 'Twee deksels van steenen doodkisten', in: *Jaarboekje van Geschiedenis en Oudheidkunde van Leiden en Rijnland (=Leids Jaarboekje)*, 30 (1938) 111-116, coördinaten van de St. Jeroenskerk x = 90.81 y = 472.19.

31 Groene Kerkje x = 92.14 y = 468.70.

32 Hoek, C.,'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1968. Ouderkerk aan den IJssel, in: *Rotterdams Jaarboekje* 1969, 100-103, N.H. Kerk Ouderkerk aan den IJssel x = 103.24 y = 438.35.

33 Holdermans, N., *Geschiedenis van de Ned. Hervormde Kerk van Ouderkerk aan den IJssel* (Ammerstol, 1932).

34 N.H. Kerk van Poortugaal x = 86.31 y = 430.73.

35 Hoek, C.,'Oudheidkundig bodemonderzoek te Rotterdam en omgeving in 1971. Poortugaal, in: *Rotterdams Jaarboekje* 1972,109-117.

36 Deze opvattingen zijn ook te vinden in Lammers, 1988. Coördinaten N.H. Kerk te Rijswijk x = 82.76 y = 452.45.

37 Hartog, E. den, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*. Matrijs (Utrecht, 2002).

38 Naar Martin, 1957, blz. 82, nr 113. Coördinaten van deze vindplaats, de N.W.-hoek van de Mathenesserlaan met de 's Gravendijkwal x = 91.40 y = 436.69.

39 Zie over de twee zerken van het graf van Liduina ook: Heinsbroek, 2002. Coördinaten van de huidige verblijfplaats van de hier besproken zerk, de noordmuur van de kapel in het noordoosten van de Grote of St. Janskerk (tegenwoordig de koffiekamer) x = 87.04 y = 437.06.

40 Dijk, O.F.M., Artikel over Liduina van Schiedam, in: *Schiedamsche Courant*, 28 februari 1948.

41 Boerderij In 't Rietveld (x = 80.93 y = 443.51): Fam. Post, Gaagweg 2, 2636 AG Schipluiden. T 015 – 38.08.325.

42 Sarfaty, H., 'Archeologische Kroniek van Zuid-Holland over 1980', in: *Holland*, 13 (1981).

43 Heinsbroek, P.G., 'Een bijdrage aan de kennis over de roodzandstenen sarcophagen (kisten en/of deksels), bekend uit het Westland en directe omgeving, vergeleken met objecten uit met name het Friese gebied', in: *Terra Nigra* 137 (1996) 3-27.

44 Moerman, J.W., *Klooster, buitenplaats en tuinbouwgebied. De rijke historie van het Rijswijkse Sion*, (Rijswijk, 1996). Moerman schrijft dat het klooster Sancta Maria in Monte Sion ca. 1433 ontstond vanuit het klooster St. Hieronymusdal in Delft dat in 1403 was gesticht. Mogelijk hebben de kloosterlingen die uit Delft naar Sion trokken de kist vanuit Delft meegenomen.

45 Martin, H., *Vroeg–middeleeuwse zandstenen sarcophagen in Friesland en elders in Nederland* (Drachten, 1957). Over de vondst in Sliedrecht is ook geschreven op blz. 40 en 41. Hier komt bij de tekst een tekening voor van de situering van de gevonden sarcofagen in de torenruimte. N.H. Kerk van Sliedrecht x = 112.55 y = 426.13.

46 Informatie hierover is alleen beschikbaar via Heiki Pauts, verbonden aan het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden, T 071-51.63.117.

47 BOOR, Ceintuurbaan 213b, 3051 KC Rotterdam. T 010 – 489.85.00. E-mail: boor@gw.rotterdam.nl. Coördinaten vindplaats achter boerderij "Landzicht", naast de "Molenwatering" x = 80.25 y = 429.65.

48 N.H. Kerk te Vlaardingen x = 83.11 y = 436.01.

49 Dhr D(ick) van der Kooij, Welterdreef 93, 2253 LJ Voorschoten. T 071 – 57.64.072.

50 Het profiel bestaat uit een rechte rand van ca. 3 à 4 cm, waarna de rand over 4 à 6 cm schuin naar onderen wijkt. Coördinaten van de ruïneuze kerk van Warmond x = 94.43 y = 468.44.

51 Hartog, E. den, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*. Matrijs (Utrecht, 2002).

52 N.H. Kerk van Wassenaar x = 103.76 y = 464.59.

53 Andree houdt hier een datum in, namelijk de feestdag van St. Andreas, 30 november. Vriendelijke mededeling W. van Bentum, Vlaardingen.

54 Iohis of Johis houdt hier ook een datum in, johis is de feestdag van H. Johannes, waarschijnlijk de apostel, 27 december. Vriendelijke mededeling W. van Bentum, Vlaardingen.

55 Den Deijl x = 87.88 y = 461.60.

56 N.H. Kerk van Woubrugge x = 103.76 y = 464.59.